

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS LXX.

HUNGARIA
SZEGED
1981

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXX.

SZEGED
1981

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF
NOMINATAE ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság

DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE, DR. GYIMESI SÁNDOR, DR. KRISTÓ GYULA,
DR. MÉREI GYULA, DR. SZÁNTÓ IMRE

Studia mediaevalia historiae universalis
X.

Redegit
SÁNDOR GYIMESI DR.

Középkori egyetemes történeti tanulmányok
X.

Szerkesztette
DR. GYIMESI SÁNDOR

Műszaki szerkesztő
DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324—6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

ÁLLAMIGAZGATÁS A 17. SZÁZADI
OROSZORSZÁGBAN

Az orosz fejedelemségek egyesítése a 15. században kezdődött és ezt a törekvést a 16. század elején teljes siker koronázta. A területek egyesítésével a kormányzat szükségszerű átalakítása is megkezdődött és a központosítás körvonalai már a 15. század végén megtalálhatók.

Vizsgálódásunk tárgyát a központosított orosz állam hivatalrendszerének kialakulása képezi. Milyen tényezők tették szükségszerűvé a központosítást és hogyan zajlott le ez a folyamat a 17. század végéig? Az előzményektől eltekinteni nem lehet, mégis a 17. század intézményein keresztül tudjuk csak szemléletesen bemutatni a fejlődést, mert az adminisztráció rendszere ekkor nyerte el határozott formáit és ez a korszak megfelelő írásos anyagokkal is dokumentálható. Ezen kívül figyelemre méltó, hogy az apparátus fejlődésének szakaszait a kialakult társadalmi szükségletek erősen meghatározták.

III. Iván családi birtokaira támaszkodva jól ki tudta használni a körülményekből adódó lehetőségeket, hogy nagyfejedelmi hatalmát a környező fejedelmekkel elismertesse. A földek egyesítése során a nagyfejedelmi udvar szolgáló népei megsokasodtak és egy sor olyan feladat ellátását kellett biztosítani, amelyre a fejedelmi udvartartás korábbi gyakorlatában nem volt szükség. A központosított állam igazgatása a moszkvai fejedelmi udvar növekedésével fejlődött, annak kereteiből nőtt ki.¹

Moszkva város lakossága a 15. század első felében már meghaladta a 20 000 főt. A lakosságot a fejedelmi udvar szükségletei szerint vették számba és ezek alapján meghatározott adóval, vagy munkával „szolgálták” a nagyfejedelmet. A fejedelmi udvar, a Kremlnek nevezett városközpont falai² már a 14. század folyamán kialakultak. A nagyfejedelmi központ körül úgynevezett *szlobodákat* telepítettek, amelyek lakossága speciális termékekkel adózott, vagy a fejedelmi udvarban kialakított műhelyekben dolgozott meghatározott időközönként, amivel a fejedelmi család és az udvartartás szükségleteit kellett biztosítani. A város terjeszkedése során a korábbi szlobodák a külső városfalakon belülre kerültek és ezek képezték a *poszadnak* nevezett városrészek alapját, ahol a lakosság a földművelés mellett egyre jobban specializálódott az egyes kézműves szakmákban.³

A kialakuló városrészekben a lakosság bizonyos önkormányzata már korán megtalálható. Az önkormányzat egyrészt kiegészítette a fejedelmi adószedő tevékenységét, másrészt meghatározott egységekben mozgósította a lakosokat a városi őrszolgálatra, vagy támadás idején a várvédelemre. Ez a tevékenység a központosítás fejlődésével

¹ M. N. TYIHOMIROV: Szrednyevokovaja Moszkva v 14—15 vekah M. 1957.

² Kremlnek a 13. században csak Mosztkva és Tver erődjét nevezték az építéshez felhasznált kremlvoe gyerevo=tiszafa nyomán. Később a grad, kreposzty elnevezésére ezt használták. L. erre TYIHOMIROV: i. m. 18—19.

³ TYIHOMIROV: i. m. 90—92.

dése során egyre bővült és a 15—17. században az államigazgatás szerves részét képezte.⁴

A 14—15. században, a részfejedelmek egymással folytatott ádáz harca idején a földműves lakosság szívesen települt a nagyobb biztonságot ígérő Moszkvai Nagyfejedelemség területére. Néhány család tanyaszerű települése *szélót*, 8—12 család már *gyerevnyát*-falut alkotott, ahol a fejedelemnek a megművelt földterület alapján *szoha*-ekealja szerint adóztak.⁵ Az adók és a családok növekedése nyomán a 16—17. században egy-egy paraszti birtokon több család élt és közösen adózott. Az életkörülmények romlásával a 16—17. század fordulóján megszaporodott a szántóval nem rendelkező *bobil*-zsellér lakosság száma. Ezek falusi, vagy poszad udvarokon laktak, azokkal közösen adóztak, alkalmi munkából éltek, vagy valamilyen kézműves mesterséget folytattak.⁶

A moszkvai fejedelem magánbirtokai „*udvari földek*” elnevezéssel különböztek el az egyesítés során kiterjedt *kincstári földeknek* nevezett területektől. Moszkva körül a központi területen levő udvari földek lakossága természetes és munkajáradékkal fedezte a fejedelmi udvartartás szükségleteit. Az udvar növekvő szükségletei alapján Moszkva körül speciális szolgáltatásokkal adózó falvak randszere alakult ki a 16—17. században.⁷

Az egyesítés során a Moszkvai állam területét képező északi és észak-nyugati területek *voloszty*-körzetekre tagolódtak, ahonnan a feudális járadék adó formájában került a kincstárhoz. Ezek az adók az obszina-közösséget terhelték és a *mir* gondoskodott a terhek elosztásáról, az adók behajtásáról. Ez az önkormányzat az udvari földeken is megvolt és a fejlődő adminisztráció eszközeként funkcionált.

A fejedelmi adóbehajtókról már a Russzkaja Pravda is megemlékezett. A lakosság számontartása, az adók behajtása olyan feladat volt, amelyet a feudalizmus korai szakaszában a fejedelmi udvar cselédsége (cseljagyi) hajtott végre.⁸ Az állam szervező feladatainak növekedésével formálódott a *Nagy Udvar Hivatala* (Prikáz Bolsovo Dvorca), amely a fejedelem, majd az uralkodó udvarának népeiről gondoskodott, A történeti feljegyzések csak a 16. században említik, de a hivatal szervezeti elemei már a 14—15. században is megvoltak a moszkvai udvarban. Az udvar igazgatási főhivatalának is lehetne nevezni. Az udvar ügyeinek élén mindig jeles emberek állottak a fejedelmi és bojár családok soraiból. Így viselt *udvari bojár* titulust III. Iván idején Szaburov, III. Vaszilij edjén Obolenszkij, Rettegett Iván udvarában Nyikita Romanovics Jurjev, a későbbi Romanov uralkodócsalád egyik tagja és hasonló személyek.⁹ A Nagy Udvar Hivatalának specializálódását mutatja a 17. században Kotosihin leírása. A szerző, maga is felső hivatalnok lévén, belülről ismerte az igazgatás szervezetét. A jelzett hivatalon belül *dvor*-részleg értelemben jelzi az elkülönült feladatköröket. Így az *élelmezési* (szitennyij) „udvart”, ahol meghatározott tisztségviselők gondoskodtak a cári konyha ellásáról. Ezek ellenőrzéséről és a *fel-*

⁴ P. P. SZMIRNOV: Poszadszkije ljugyi i ih klasszovaja borba do szeredini 17 veka M.-L. 1947-42—60.

⁵ A szoha a központi területek adóegysége, amely után időszakonként változó mennyiségű terményjáradékot szedtek. Mértéke a 16—17. században 800 csety jó, 1000csety közepes vagy 1200 csety soványföld 3 szántásban. 1 csety kb. 1 kh. föld.

⁶ JU. V. GOTJE: Zamoszkovszkij kraj v 17 veke M. 1906 260—270.

⁷ G. KOTOSIHIN: O Rosszii v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa SzPb. 1906. (4. kiad.) 77—84.

⁸ A *Russzkaja Pravda* rövid kiadása a fejedelem vitézeinek (muzsi) és a fejedelmi kincstár adószedőjének (tyiun) vérdíját egyformán 80 grivnában szabta meg. 19—22 cikk M.-L. 1940. 14. A fejedelmi udvar háznépéről GREKOV B. D.: Az orosz parasztság története a legrégebb időktől a 18. századig Bp. 1956.

⁹ *Materiali dlja sztatyisztyiki Rosszijszkoj imperii* SzPb. 1839. 8.

szolgálásról külön csoport gondoskodott (kormovij drovec). A *kenyeres udvar* gondoskodott a gabonáról, az udvari malmokban az örlésről és a kenyérszükséglet biztosításáról. Ezek elosztását külön részleg — *élelmezési hivatal* — intézte, a mely az udvari szolgálattelvők, kisebb hivatalnokok kenyérben (gabonában-lisztben) esedékes járandóságát kiadta. Itt látták el kenyérrrel az udvari papokat, templomi és udvari szolgálakat, az őrszolgálatot biztosító *sztreleceket* is. Külön részleget alkotott az udvari lovászat hivatala. Itt tartották számon az udvari parádék és az udvari szolgáló nemések lovait. Ennek megfelelően alakult ki a tisztségviselők sora a főlovászmester bojártól az állatok gondozóiig. Ez a részleg — fontosságának megfelelően — jól meg volt szervezve. Meghatározott falvak nevelték a lovakat, mások a széna, a zabellátásról gondoskodtak és itt tarották számon az udvari lószerszám-készítő mestereket is. Külön egység igazgatta az udvari vadászat ügyeit. Ezen belül tartották nyilván az udvari vadaskerteket, vadászterületeket, amelyekbe idegeneknek belépni tilos volt.¹⁰

Kotosihin leírásából kitűnik, hogy az udvari hivatalokat nem is sorolja a kormányzati szervek közé. Azokat külön fejezetben tárgyalja. Leírását olvasva úgy tűnik, hogy a cári udvar egésze a 17. század végén még sokat megőrzött a száz év előtti szervezetéből, önállóságából. Ez a kép megtevesztő, mert a kincstár ugyan a cári udvarban található, de ez már nem a fejedelmi birtokok, hanem az orosz földek egészének jövedelméből és annak érdekében gazdálkodott.¹¹ Az államkincstár és a cári kincseskamra felcserélhetősége a cár hatalmának sajátos jellegét is tükrözte.

Ahogy a fejedelmi udvar növekedéséből fakadt az adózó népek megszervezése, úgy alakult ki kölcsönhatás a fejedelmi hatalom és a szolgálatára szerveződő nemesség között. III. Iván az orosz földek egyesítése során megvetette az alapját egy egységesebb és a központi hatalomtól függő nemességnek. A moszkvai nagyfejedelem főiségét elismerő részfejedelmeknek már II. Vaszilij is megtiltotta az elpártolást 1548-ban, majd a Litvániából áttelepülő nemesi szolgálóktól hűségesküet és engedelmességet követeltek a következő uralkodók.¹²

A részfejedelmi birtokon a fejedelem hatalma sem származása, sem gazdagsága alapján nem lehetett kétséges. A ranglétrán utána az általa kiemelt bojár — jó családból való — tisztségviselők következtek. Az udvari feladatkörök vezetői, a főlovászmester, kincstárnok udvarmester, pecsétőr és hasonlók, az egész fejedelemségre kiterjedő feladatkör felelősei voltak. Az egyesítés során ezek a funkciók elvesztették jelentőségüket, mivel a Moszkvai állam kötelékében a régi fejedelmek csak egy-egy *volosztj*, vagy ujezd-körzet igazgatásában kaptak szerepet. Így a volt részfejedelem szerényebb udvartartással egy-egy körzet helytartójaként a központi hatalom tisztségviselője, hivatalából visszahívható szolgálóvá degradálódott. A fejedelmek régi szolgálói *városi szolgálók*, vagy *bojárfiak* elnevezéssel szolgálati földjeik biztosításával a moszkvai nagyfejedelem katonai erejét növelték.

Az egyesítés során megindult az orosz nemesség átrétegeződése, amelyben a volt részfejedelmek pozícióvesztése csak az egyik tényezőt jelentette. Bár a születési arisztokrácia elsőségét, a fejedelmi-*knyáz* famíliák előjogait nem vonták kétségbe,

¹⁰ G. KOTOSIHIN: i. m. 35—84.

¹¹ KOTOSIHIN a kincstárat az udvari hivatalok részlegeként tárgyalja, ahol a pénzüdveket és a keresk. forgalom adóit is gyűjtötték. Jelzi, hogy ez egyben hivatal is, de nem látja, hogy túlnőtt az udvar keretein. Hasonlóan önállósult a lovászat ügyeinél tárgyalt lókereskedelem hivatala, amely a kereskedelmi adók egyik fő forrása volt a 17. században.

¹² M. L. PAVLOV-SZILVANSZKIJ: Goszudarevi szluzsilie Ijugyi Szocs. tom. I. SzPb. 1909. 42—52.

a népes knyáz családok másod-harmad szülöttei, vagy oldalági leszármazottai jelentőségben, presztizsben elmaradtak az udvari feladatokat betöltő tisztségviselők mellett. A pozícióharcot csak növelte, hogy a 15. század második felében Litvániából tömegesen települtek át fejedelmi rangú és nemesi szolgálók. Ezek a növekvő hadsereg és államapparátus különböző területein nyertek beosztást. Majd a 16. század második felében újabb csoportokkal bővült az orosz nemesség a meghódított tatár területek különböző rangú szolgáló népeiből.

A központosított állam első, határozottan körvonalazható hatalmi szervezete a *Bojár Duma*. Mint a nagyfejedelem körül kialakult szervezet, jelezi a nemesség részese-dését a hatalomból. A дума létszáma változó volt, a 15. század végétől a 16. század közepéig 20 fő körül mozgott.¹³ Létszáma és aktivitása jelezte az arisztokrácia befolyását az államügyekre. Ez a kiemelkedő csoport a moszkvai udvar köré csoportosuló fejedelmi és bojár családokból az uralkodótól nyert kinevezés alapján testesítette meg a nemesség felső rétegét.¹⁴ Mint a besorolás alapján a legfelső csoporthoz *-csinhez* tartozókat, megillette a „dumai” megkülönböztető titulus.

A nemesség különböző csoportok szerint történő *besorolás rendszerét*, és a társadalmi tagozódást jelző *szoszlovie* elnevezést pontatlanság lenne egyszerűen rendiséggel fordítani. Bizonyos rendi törekvés, az elismert nemesi csoportok elért pozícióinak további biztosítására törekvés a központosítás kezdetétől megvolt a Moszkvai Államban. Mivel az előkelő származás csak egyik tényező volt a társadalmi hierarchiában, a pozíció megszerzéséhez az uralkodó kegye, a kinevezés adta meg a lehetőséget. Az elért helyzet biztosítására az orosz nemesség a 15. század végétől a 17. század elejéig *besorolási könyvekben* rögzítette előkelőségének sorrendjét.¹⁵ A sorrend állandó változtatása eszköz volt az uralkodók kezében az arisztokrácia korlátozására.

IV. Iván egyeduralkodói hatalmát felhasználva külön igazgatást és, *külön dumát* hozott létre az ellenzéki bojárok mellőzésével a központi területek ügyeinek intézésére (*opricsnina*, 1565). Ugyanakkor az ország többi részének ügyeit a bojárok tanácsa (duma) intézte. Ez az elkülönülés sokáig nem volt fenntartható, mivel nemcsak a hatalom egységével volt ellentmondásban, hanem az opricsninán belül egy újabb vezető réteget alakított ki, amely az egyeduralkodó korlátozására törekedett.¹⁶

Az opricsnina rendszerének felszámolása kompromisszum volt az uralkodó és az arisztokrácia között, mégis volt pozitív hatása a bojár ellenzék korlátozásában. Az alacsonyabb nemesi rétegekből felemelkedő udvari szolgálók megszerzett pozícióikat mind a dumában, mind az egyéb tisztségekben megerősítették.¹⁷

A bojár дума, mint az államügyekben kormányzó testület változó intenzitással működött a 18. század elejéig, amikor 1709-ben a szenátus átvette szerepét. Tagjai a hatalom képviselői voltak a legfelső szinten. Működése a 16—17. század fordulóján felélénkült, és ez összefüggött a cári hatalom gyengülésével. A hatalomra lépő Romanov uralkodók a stabilizáló politikával párhuzamosan a központi igazgatás eszközévé tették a bojár dumát.¹⁸

¹³ M. DJAKONOV: *Ocserki obscsesztvennovo i goszudarsztvennovo sztroja drevnyej Ruszi M.* 1926. 350.

¹⁴ N. P. JEROSKIN: *Ocserki isztorii goszudarsztvennih ucsrezszenyij dorevoljucionnoj Rosszii M.* 1960. 27—28.

¹⁵ V. I. BUGANOV: *Razrjadnyije Knyigi poszlednyej csetvertyi 15-nacsala 17. v. M.* 1962.

¹⁶ JEROSKIN: i. m. 29. 1.

¹⁷ R. G. SZKRINNYIKOV: *Rosszija poszle opricsnyini L.* 1975. 86. és kk.

¹⁸ A Romanovok stabilizáló politikájára vonatkozóan a közelmúltban megjelent tanulmányokra utalnak: GEBEI SÁNDOR: *A Romanov uralom konszolidációjának néhány problémája Századok*, 1980/1. VARGA ILONA: *Az államháztartás új vonásai a 17. századi Oroszországban Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica Tomus LXIV.* Szeged, 1978.

A Bojár Duma a 17. században a cár hatalmát megtestesítő legfelső hatalmi intézménnyé emelkedett. A cár nevében intézte az állam legfontosabb ügyeit. Döntött a hivatalok élére kerülő személyekről, akik legöbbször saját soraiból kerültek a cár által kinevezésre. Az államigazgatás csúcán levő hivatalnak tekinthető. Tagjai a dumai bojár, dumai dvorján és dumai hivatalnok (djak) titulust viselték.

Szándékosan mellőzzük az országgyűlés jellegű zemszkij szoborok elemzését, mivel ezek a tanácskozó testületek nem befolyásolták az adminisztratív gépezet működését.

Az uralkodó udvartartásának fejlődése megkövetelte a bojárok tanácsadó testülete mellett olyan csoportok létrehozását, amelyek az államügyek bizonyos területeit fogták össze. Ezek rövid fejlődéssel a 16. század közepe, végére eljutottak a kormányzék funkcióját betöltő szakhivatalok szintjére. Elnevezésükre a *prikáz* szó vált általánossá az „uralkodó parancsának” végrehajtása értelmében. A hivatalok rendszere a 17. században indult rohamos fejlődésnek és rövid-hosszú életű intézményeivel szinte áttekinthetetlen tömeget alkotott.

Ha figyelembe vesszük az orosz társadalomnak az államrend szempontjából meghatározott tagozódását, akkor a hivatalok tömege két nagy csoportra osztható. Nagyobbik részük a katonai szolgálók meghatározott csoportjaival foglalkozott, ellátásukról gondoskodott. A hivatalok másik csoportja az adózó lakosság számbavételét, adóik behajtását intézte és a kereskedelmi forgalomból adódó jövedelmeket kezelte.

Mivel a hivatalok szervezése a természetes gazdaság keretei között indult meg, működésük anyagi feltételeit úgy fedezték, hogy meghatározott adózó csoportot, vagy egyes adónemek behajtását az adott hivatalra bízta. Ez a rendszer konzerválódott és akadályozta az állami jövedelmek koncentrációját.

A katonai igazgatás hivatalai

Míg a *Nagy Udvar Hivatala* és a *Bojár Duma* hosszabb ideig magán hordta a fejedelmi udvar jegyeit, a specializálódó hivatalok már a megváltozott államszervezet igényeit jelezték. Az adminisztráció fejlődése összefüggött az ország belső fejlődésével, a társadalmi osztályok és munkamegosztás differenciálódásával. A fejdelemségeket egyesítő III. Vaszilij uralkodásának végén a ország területe 2,800 000 km², és ez a terület a 16. század végére 5,400 000 km²-rel szinte megkétszereződött. Még szembevetőbb Moszkva fejlődése, amelynek lakossága a 15. századi 20 ezerről a 16. században 200 000-re emelkedett, majd a 17. század végére megduplázódott. A városok száma a 16. század elejétől a század végére 96-ról 170-re emelkedett, a 17. század végén pedig meghaladta a 220-at. Ennek nagyobb része azonban csak katonai-adminisztratív funkciójából adódóan volt város jellegű. A 170 városból csak 16-ban volt több 500 földművelést és kézművességet űző poszad-udvarnál.¹⁹

A központi igazgatás specializálódása a *prikáz hivatalok* kialakulásával jutott kifejezésre. Ezek létrehozását legkorábban a 16. század elején a *katonai szervezet igazgatása* tette szükségessé. A hadsereg fejlődésével az *adózás formáinak változása* a kincstár bevételeinek növelése érdekében csak a 17. században vált rendszeressé. A hadsereg fejlesztése és a pénzforrások biztosítása a 17. században a központi hivatalok áttekinthetetlen hálózatát alakította ki. Az áttekintést csak nehezíti, hogy központi

¹⁹ A. M SZAHAROV: *Obrazovanyije i razvityije Rosszijszkova goszudarsztva v 14—17 vv. M.* 1969. 76—78.

vezetés konzervatívizmusa szinte érintetlenül meghagyta a Nagy Udvar Hivatalának jogkörét, de azzal párhuzamos funkciókkal új hivatalokat is létrehozott.²⁰

III. Iván hadseregét a nagyfejedelem udvartartásában kiemelkedő személyek parancsnokolták. A Moszkvához csatlakozott részfejedelmek legtöbbször a régi területek vajdái = katonai parancsnokai maradtak és a városok bojárjaiával vonultak hadba III. Iván háborúiban.²¹ A hadsereg magvát a moszkvai bojárfiak képezték, akik a fejedelmi udvar körül szolgáltak. A városok bojárjai rangban mindjárt utánuk következtek. A nagyfejedelem haderejét kiegészítette a *dvorjánok* csapata az udvari népek sorából, és ennek analógiájára szervezetek városi *dvorjánokat* a 15. század végén az egyesített novgorodi földön. Ezek a katonák a szolgálat helye szerint kiosztott földeken (po-mesztye) mintái voltak a 16. században a szolgálati birtokra alapozott haderőnek.²²

A szolgáló nemesek saját fegyverzettel, lovas, szekeres kísérettel, saját szolgálóikkal is kiegészültek. Ezen kívül soroztak az állami adózó parasztok közül 2—3 telkenként egy főt a hadászattal összefüggő munkák ellátására. Az ilyen kiegészítő csapatok tevékenységét a 15—16. század fordulóján mind a hadi- mind az őrszolgálatban jelzik a dokumentumok.²³

A 16. században már az egyesített fejedelemségek nemességének különböző rétegei keresték helyüket a Moszkvai állam katonai szervezetében. A moszkvai udvarban szolgálatot lelő fejedelmi sarjából csak a családfők kerülhettek esetenként a Duma tagjai közé. Ehhez a beosztáshoz megfelelő birtokot kellett nyerni, hiszen a távoli családi birtokon a nemzetség otthon maradt tagjai gazdálkodtak. A felső réteg nyomására IV. Ivánnak az elért pozíciók és születési elsőség alapján a besorolt rangokat ugyan el kellett ismernie, a tartományok élén levő hercegi (knyáz) helytartókat viszont korlátozni akarta. Így került sor néhány reformra a 16. század közepén.²⁴ Ezek közül jelentős a körzetek igazgatásának átalakítása. A helytartók ellátására — „táplálására” korábban beszedett adókkal ezentúl a helytartók nem rendelkeztek. Az ellátást állami adó címen szedték és a központi igények szerint került felhasználásra. A helytartók pedig mint állami szolgálók kaptak ellátmányt beosztásuk idejére. Ezen kívül a körzetekben élő városi bojárfiak és sorozott szolgálók katonai parancsnokságát mindenütt kinevezett városi vajdákra bízták.²⁵ A katonai funkció átvételével a 16—17. század folyamán az adminisztráció vezetése is folyamatosan a vajdák kezébe került.

A hadsereg fejlesztésének érdeke és a Moszkvába sereglő bojárfiak találkozása volt az 1550. évi hadseregreform alapja. A különböző körzetekből származó bojárók fiaiból egy moszkvai ezredet alakítottak, amelyben a három osztályba sorolt nemesek Moszkva környékén 70 versznyi körzetben kaptak szolgálati földet. Az előkelőség szerint osztályozott úgynevezett kiválasztott ezred szolgálati birtokaira 118 200 cset-verty föld (kb. = ugyanannyi kh.) került kiosztásra 28 bojár és 1050 bojárfi részére.²⁶ A kiválasztott ezred ellátása a szolgálat rendszerében a továbbiakban mértékül

²⁰ A 16—17. században kibontakozó adminisztráció történetének gazdag irodalma van. A központi hivatalok számát 80 körül jelzik a 17. században. *Ukazatel rosszijszkih zakonov*, tom I. M. 1903; Sz. B. VESZELOVSKIJ: Prikaznij sztroj upravlenija Moszkovszkovo goszudarsztva, Kijev, 1913 *Abszoljútizm v. Rosszii* szbornyik szt. M. 1964.

²¹ A. V. CSERNOV: Vooruzsennije szili russzkovo goszudarsztva v 15—17. v v. M. 1954. 19—22 1500-ban a litvánok elleni hadjárat során a 16 vajdából 11 fő volt fejedelmi rangú.

²² CSERNOV: i. m. 23—25.

²³ Uo. 28—29.

²⁴ A. A. ZIMIN: Reformi Ivana Groznovo M. 1960.

²⁵ J. ANDREJEVSKIJ: O. namesztnyikah, vojevodah i gubernatorah SzPb. 1864. 30—34.

²⁶ V. O. KLJUCSEVSKIJ: Szocsinyenija. tom. 6. M. 1959, 388—89.

szolgált, a kiválasztott csapat tagjai pedig a későbbiek során az udvari szolgálatban, vagy a hadsereg egységeinél nyertek vezető beosztást.

Ezt a származás szerint és állami beosztásában is erősen tagolt hadsereget a bojár duma nem tudta igazgatni. Így került sor a *Besorolás Hivatalának* kialakítására, amelyet pontos adatok hiányában a 16. század közepéről, de egyes történészek a 15. század végéről datálnak.²⁷ A hivatal feladata volt minden rendű- és rangú nemesi szolgáltató nyilvántartása, szolgálati földekkel ellátása és felkészültségüknek rendszeres szemléken történő ellenőrzése. A szemléken történt meg a csapatok kiegészítése a szolgáltók katonasorba érett tagjaival. Rendszeresen sorozott a hivatal a hadkiegészítő egységekhez az állami adózók köréből is, csak a holop (kötött jobbágyi állapotú), az adóviszonyban levő és a papok családjából kikerült személyek nem léphettek katonai szolgálatba.²⁸

A szolgálat rendszerének kialakulása idején az időleges birtokadományt mindenki a szolgálat helyén kapta a rendelkezésre álló szabad földekből, részben pedig paraszti adózók földjeiből, akiknek járadékával részben, vagy egészben az adományozott rendelkezett. A szolgálat helye szerint kialakított járadék csak az egységek áthelyezése idején okozott gondot. Nagyobb probléma volt a kiegészítő évjáradék biztosítása, amely a 16. század második felétől vált általánossá. Ezzel párhuzamosan biztosítani kellett a pénzalapot, amit a hivatalhoz csatolt városok állami adójövedelméből fedeztek. A Besorolás Hivatala így az általa szervezett csapatok tartózkodási helyén, vagy annak közelében beszedett adókkal rendelkezett. A hivatalokhoz kapcsolt városok rendszere a 17. században vált általánossá, de az is megtörtént, hogy egy-egy központi hivatal csak bizonyos adófajtákkal rendelkezett egy városon belül. Egy feljegyzés szerint, amely a 17. század második feléből származik, a Besorolás Hivatalához akkor 33 város tartozott.²⁹

A kialakult prikázok között a Besorolás Hivatala a legnagyobbak közé tartozott. A moszkvai központ utasításait a 17. században a katonai centrumokban a nagyobb városokban kilakított prikáz-hivatalok vezetői, írnokai hajtották végre. Ilyen helyekre a vajdát is a hivatal nevezte ki.³⁰

A katonai igazgatás és állami feladatok összefonódása tovább bonyolódott azzal, hogy központi hivatalok helyi városi- vagy körzeti képviselői, a vajdák egymástól különböző utasításokat kaptak. A vajdák a gyakorlatban átvették a régi helytartók jogkörét. Hatalmuk korlátozására utalt, hogy szolgálati idejük nem terjedt túl 2—3 éven, és többféle tilalom próbálta határok közé szorítani tevékenységüket. Lényegében kezükben maradt a helyi katonai egységek parancsnoklása, az adók behajtása ezek és a vámjövendelmek egy részének a szolgáltók részére történő felhasználása. Az adminisztráció és a gyakorlati ügyek intézéséhez a prikáz írnokai, valamint a katonai parancsnokok és a vajdák saját emberei álltak rendelkezésre.³¹ A hadsereg és a hivatalszervezet helyi szerveinek ellátását és működtetését így gyakorlatban a vajdák biztosították, a központi irányítás viszont többféle hivatal között oszlott meg.

A Besorolás Hivatalának súlyát a vezetése alatt álló haderő fejezte ki igazán.

²⁷ Sz. B. VESZELOVSKIJ: Prikaznij sztroj upravlenija Moszkovszkovo goszudarvsztva. Ruszszkaja isztorija v ocserkah i sztatijah Kijev, 1921. tom III. 164—169. A. A. ZIMIN: O szlozsnyenijii prikaznoj szisztemi na Ruszi. Dokladi i szoobscsenija insztituta Iszt. Ak. Nauk M. 1954. vip 3. 164.

²⁸ KLUJCEVSKIJ: i. m. 395—401. írja, hogy háborús időkben minden rangú jelentkezőt besoroztak. A nemesi lovas szolgáltó átlagos földadománya 150 gyeszjatina (=u. annyi ha.) volt három szántásban. Ez 300 cseverty földet jelent és általában egy szántást jelöltek.

²⁹ I. JA. GURLJAND: Roszpisz, kakie goroda v kokom prikaze vedomi Jaroslavl. 1901. 8—9.

³⁰ ANDREJEVSKIJ: i. m. 40—43.

³¹ Uo. 53—83

A szolgáló nemesi és a sorozott haderő létszámára nincsenek pontos adatok, de a korabeli utazók feljegyzései és a történészek számításai szerint a haderő egyharmada nemesi szolgáló, kétharmada sorozott adózó, illetve bojársholga volt. Az angol utazó Chancelour (1553) 2—300 000-re tette az orosz sereg létszámát. Fletcher 80 000 szolónemesről ír, akik száma kiegészült a Don- és Oka vidékének 20—60 000 szolgálójával. (1688). A 17. század második felének utazói (Meyerberg, Reitenfels) békében 100 000, háború esetén 300 000 mozgósítható harcosról írnak.³²

A hadsereg vezetését ez a hivatal tartotta kézben. A vajdák hadbavonulás idején a stratégiára vonatkozó utasításokat is megkapták. Az egész haderőt a katonai főparancsnoknak kinevezett nagyvajda vezette. Háború esetén a *Sztrelecek Hivatalát* és a *Puskások Hivatalát* is a Besorolás prikája utasította.³³ Itt kell hangsúlyozni, hogy IV. Iván idején már nyolc hivatal között oszlott meg a hadsereg igazgatása, de a 17. század során ezek a hivatalok tovább szaporodtak. A strelecek egységeit IV. Iván hadseregreformja során alakították ki. A fővárosba telepítettek 3000 lővész a Moszkva folyó dél-keleti kanyarulatában adományozott udvarokra. Feladatuk a védelem, az állandó udvari és városi őrszolgálat volt. Ellátásukra évi 4 rubelt fizettek, majd jövedelmeiket a városi kereskedelemben megszerzett jogok alapján sikerült kiegészíteniük.³⁴

A *Puskások Hivatala* a Besorolás valamiféle arzenáljának szerepét töltötte be. Innen kaptak fegyvert, lőszert a szolgálók. Ilyen dokumentumok vannak a Besorolási Hivatal iratai között.³⁵ A hivatal előzménye egy puskaöntő műhely 1475-ben, majd a következő században is emlegetik. Hivatalként 1577-től ismert, mint a puskás alakulat központja.³⁶ Az ukrajnai városokba küldött fegyverek azt is bizonyítják, hogy a Besorolás hivatala rendelkezett a déli határvidék kozák fegyvereseivel is. Ezt a kozákok elátására, szemléire vonatkozó dokumentumok sora bizonyítja a 17. században. Az iratokból az is kitűnik, hogy a hivatal intézkedett a 17. század közepén foganatosított katonai reformok végrehajtásáról is. A hadseregben új ezredeket szerveztek, amelyek vezetésére új hivatalok alakultak, így *Dragonyosok-*, *Lovasok-*, *Muskétások-*, *Gyalogosok Hivatalai*. Az alakulatokhoz a Besorolás Hivatal küldte a szmolenszki háborúban tökrement és így a szolgálók rendjébe már alkalmatlan embereit. A hivatal határozott a szolgálati birtokok egy részének személyes adományként örökbirtokká történő átírásáról is. A személyi tulajdonná vált birtokrészt másik hivatal vette nyilvántartásba. Ilyen esetekben a hivatal az új Romanov uralkodók szellemében járt el, akik birtokadományokkal igyekeztek megnyerni a nemességet.³⁷

Ha a katonai ügyek legnagyobb hivatalának tevékenységét összegezni próbáljuk az tűnik ki, hogy munkáját a sokoldalú tevékenység jellemezte. Nemcsak a katonai ügyeket, hanem a katonai egységek életfeltételeit meghatározó minden tényezőt kézbe tartotta.

A Besoroláshoz hasonló katonai jellegű intézmény jött létre a tatár földek megnódítása nyomán a Volga vidékén. A meghódított tatár katonai szolgálók a kánok és bégek vezetésével a Moszkvai állam szolgálatára álltak és igazgatásukra központi szervezet alakult Prikaz Kazanszkovo Dvorca *Kazányi Udvar Hivatala*

³² КЛУЦЕВСЗКИИ: Сказаныя инoszртанцев... 80—90.

³³ CSERNOV i. m. 94—100.

³⁴ Uo. 46—48.

³⁵ *Akti Moszkovszkovo goszudarsztva* M. 1890. A Besorolási Hiv. iratai I. köt. № 298 Feljegyzés a Puskások hivatalához, hogy az ukrajnai városokba milyen katonai felszerelési tárgyakat küldjenek. (1631.)

³⁶ CSERNOV: i. m. 90—91.

³⁷ SZAHAROV: i. m. 135—137. *E. Sztasevszkij* Oeserki po isztorii carsztrovanyija Mihaila Fedorovicsa Kijev, 1913. 120—126.

címen. Ennek felépítése hasonló volt a szolgálók prikázához. Számbavette és mozgósította az idegenajkú szolgálókat, megszervezte a határvédelmet a krími tatárokkal és Perzsiával határos végeken. A tatár előkelők egy része beépült IV. Iván udvarába, az orosz arisztokrácia soraiba.³⁸ A tatár szolgálók tömege tovább élt megszokott közösségeiben és a katonai szolgálatért mentesült a lakosság többi részére kivetett adóktól. Az irányítás a moszkvai központból történt, a városközpontok vajdáit is onnan küldték, akik a helyi adóból fedezték az erődök fenntartását és a szolgálók ellátását.³⁹ Az adminisztratív központok poszadjaiban orosz lakosság telepedett le, amely gyarapította az adókat. Az idegennyelvű lakosok egységes adója a *prém-jaszak* volt,^{39a} amely iránt a kincstár a 16. század végétől egyre nagyobb érdeklődést mutatott.

A 16. század hetvenes éveinek végén a Sztroganovok felfedező csapata új sölélőhelyek után kutatva, az Uralon túl új területekkel gyarapította az orosz államot. Kezdetben ezeket a területeket is a Kazanyi Udvar igazgatta. A kialakított állomáshelyeken katonai szolgálók rendezkedtek be. A Szibériai Kánság nemzeti arisztokráciája meghódolt, a tatár szolgálók vezető rétege a 16—17. században rendszeres állami járadékot kapott szolgálataiért.⁴⁰

A helybeli arisztokrácia támogatását azért is meg kellett nyerni, mert a viszonylag kisszámú orosz helyőrség és adminisztráció emberei egyedül sem a prémadók begyűjtését, sem az erődök kialakítását nem tudták volna megoldani. Omszk, Obdorszk, Tolbolszk voltak a 17. század elején a megerősített telephelyek, ahonnan a további gyarmatosítást biztosították.⁴¹ 1637-ben az új területet leválasztották a Kazanyi prikázról és *Szibériai Hivatal* címen új igazgatás alá került.

A szibériai terület gyér lakossága miatt a legnagyobb problémát a kialakult központok ellátása jelentette. A szolgálók ellátására természetes adókat szedtek néhány európai körzetben (pl. a tengermelléken szibériai küldemények címen.) A 16. század végén már az orosz lakosság áttelepülése is megindult. Bár a kormányzat a szökött jobbágyok felkeresését támogatta, a szibériai területeken a visszaperlést 2—5—10 rubel befizetésével meg lehetett váltani.⁴² Az új telepések kialakuló gazdaságaival később sikerült a szolgáló nemesség, a helyőrségek ellátását biztosítani.

A Szibériai Hivatal igazgatása az előbbiekhöz hasonlóan a moszkvai központból történt és a kiküldött vajdák képviselték a hatalmat. Jogkörük mindenre kiterjedt, katonák és tisztviselők csoportjai álltak rendelkezésükre. Alapvető feladatuk a rendfenntartás és a prémadók behajtása volt. A lakosság nyilvántartását és az adójövedelmekről való pontos elszámolást ma is dokumentálják a hivatal iratai.⁴³ Bár katonai erővel igazgatták a területet és az időnként lokálisan fellobbanó helyi ellenállás miatt a fegyveres erőre szükség volt, Szibéria mégsem a szolgáló nemesség bázisa,

³⁸ A novgorodi szolgálók ügyében eljáró Simeon Bekbulatovicst az iratok nagyfejedelmnek titulálják (Akti Moszk. gosz. I. köt. № 30), de Borisz Godunov cárrá választásánál is hivatkoznak tatár fejedelmi származására.

³⁹ KOTOSIHIN: i. m. 90—92.

^{39a} A jaszak az idegennyelvű lakosság adója volt, amely alapján meghatározott darab prémet adtak a kincstárnak.

⁴⁰ Sz. V. BAHRUSIN: Szibirszkie szluzsiloe tatari v 17. v Naucsnie trudi III/2 160—164 M. 1955. Kutuk herceg évi járadéka 12 rubel és 2—2 mérő árpa és rozs.

⁴¹ VL. I. OGORODNIKOV: Ocserk isztorii Szibiri do nacsala XIX sztoletija Irkutszk, 1920. *Uő*: Russzkaja goszudarszkaja vlaszty i szibirszkie narodi v XVI—XVIII v v. M. 1922. 4—9.

⁴² Uo. 11—21. V. I. SUNKOV Szibéria kincstári gabonaszükségletét (1686) 1400 mázsára becsüli, amit nagyrészt adókból fedeztek. Voproszi szocialno-ekonom. isztorii... v Rosszii (szbornyik szt.) M. 1961 79—82.

⁴³ Obozrenyje sztolbcov i knyig Szibirszkogo Prikaza 1592—1768 szosztavil: N. N. OGLOBLIN, cs. 1—4. M. 1895—1901.

hanem a kincstári jövedelmek egyik jelentős forrása volt. A kincstáron kívül a kereskedők is hasznot húztak a prémek felvásárlásából. A forgalomra jellemző, hogy a jakutszki vámközpontban ezer ember foglalkozott a prémekkel. A vámhivatal 1651-évi jövedelme 15 661 rubel volt.⁴⁴ Ezen az alapon a Szibériai Hivatalt inkább sorolhatjuk az adóztató intézmények sorába.

Katonai igazgatás jellemzi még *Kisoroszország Hivatalát*, amely a lengyel-orosz háborúk befejeztével Oroszországgal egyesített Dnyeper vidék felett állt. Az Ukrajnának nevezett terület egy része hosszú ideig a lengyel-litván állam kötelékébe tartozott, másik részén, a Moszkvai állam déli végeiről a 14. század második felétől folyamatos volt a kirajzás a kozákok lakta területekre.

A kozák lovasság a 16. század közepétől vett részt az orosz állam háborúiban. Részvételük nem volt rendszeres, inkább a Besorolás Hivatalának irataiból követhető, amelyek a szolgálatukba álló csoportoknak az ellátmányt (főleg szövetet, lőszert) regisztrálták. A század végén a déli határvidéken a kozákság rendszeresen sorozott városi egységekbe tömörült. Egységeik igazgatását a Sztrelecek- és a Besorolás Hivatala látta el.⁴⁵ A kozákság szerepét⁴⁶ az orosz déli határvonal védelmében, de a déli területek betelepítésében is hangsúlyozzák. Nagyobb arányú letelepítésükre a Romanov kormányzat idején került sor. A krimi tatárok és a lengyel-ukrajnai területek felé eső határvonalon a helyőrségeket megerősítették, majd megindult a katonai csoportok kirajzása, új őrvonalak kiépítése. Az új központok körül kozák, puskás, sztrelec szlobodákat szerveztek 20—50 fős csoportokkal. Szolgálati földjeik általában 15 gyeszjatyinára terjedtek és adómentesek voltak. Ennek fejében őrszolgálat és szükség esetén csapatszolgálat volt a kötelezettségük. A biztonságot adó katonai telepek köré hamarosan települtek parasztok, kézművesek, legtöbbször a központi területekről szökött adózók.⁴⁷

Az 1653-tól működő Kisorosz Hivatal kezében egységes irányítás alá került az ukrán terület. A zaporozsjei kozákság ezredei, mintegy 50 00 fővel a hetman irányítása alatt álltak, míg a keleti területeket a vajdák igazgatták. A kozák ezredek egységei megmaradtak, földjeikkel magántulajdonként rendelkeztek és adókötelezettségeik voltak. Kötelesek voltak viszont a Kisorosz Hivatal utasításai szerint hadba vonulni.⁴⁸ A hivatal így két jelentős létszámú, de nem teljesen azonos hadsereg felett rendelkezett. A továbbiakban a kozák hetman hatáskörének korlátozása és a szolgálatokat irányító belgorodi vajda befolyásának növekedése figyelhető meg.

Mindent összevetve, a Kisorosz területen megmaradt a sorozott szolgálatok túlsúlya, a kis földtulajdon és a lakosság nyilvántartása a besorolt katonai egységek alapján történt.⁴⁹ A katonai érdekek miatt fenntartott igazgatás hosszú ideig akadályozta a terület beépítését az egységessé váló központi igazgatás rendszerébe.

⁴⁴ *Jakutyija v XVII veke* Jakutszk, 1953. 332, 345.

⁴⁵ CSERNOV: i. m. 88—89.

⁴⁶ Kozáknak nevezték a Dnyeper, Don, Volga és Ural folyók vidékén élő lakosságot, amely sem az orosz, sem a tatár állam kötelékébe nem tartozott és alkalom szerint csapatokba verődve vállalt lovas szolgálatot az orosz és lengyel seregekben.

⁴⁷ D. J. BAGALEJ: Ocserki iz isztorii kolonizacij sztepnjoj okraini Moszkvokovo goszudarsztva M. 1887 109—111.

⁴⁸ KOTOSIHIN: i. m. 111—112.

⁴⁹ BAGALEJ: i. m. 260—266.

Az adzó lakosság kategorizálása, nyilvántarása együtt haladt a szolgáló nemes-ség rendszerének kialakulásával. Amint láttuk, a Nagy Udvar Hivatal a termékjáradékon kívül rendszeresen igénybevette a kézművesek munkáját az udvari műhelyekben. Az adózó kategóriák szerint sorolták a lakosságot *moszkvai* kereskedők és poszadiak vagy a *városokban* adózó hasonló kategóriákra. Ezen kívül volt a falusi földműves lakosság, amelynek adója a volosztj-körzetekben volt meghatározva.⁵⁰

Az első adóbegyűjtő hivatalok az észak-nyugati kincstári földeken alakultak ki IV. Iván reformjai nyomán, amikor a helytartók körzeteit átalakították. A helytartók ellátásának adóját a területi önkormányzat felhasználásával négy központi hivatal gyűjtötte be. Ezeket a hivatalokat *Csetverty* (negyed) néven emlegetik és *Novogorod*, *Usztjug*, *Kosztroma* és *Vladimir* városokban működtek. Ezek az adók szolgáltak alapul a bojárfi és dvorján csapatok pénzellátásához.⁵¹ Az adószedő hatáskör gyakran változott és a 17. században a városok adóit a pillantnyi érdekek szerint egy-egy katonai hivatal vette igénybe, hogy a sereg szükségleteit biztosíthassák.⁵²

Régi pénzforrást jelentett a központosított állam számára a kereskedelmi forgalom megadóztatása. Itt sajátosan keveredtek a feladatok több hivatal között. A *Nagykincstár Hivatala* tartotta számon a távolsági- és városi kereskedőket a városok adózó tömegeit, a paraszt és kézműves népességet. A hivatal emberei szedték tőlük az adókat és a központ jelölte ki az adózókat állami szolgálatra. A hivatalhoz tartoztak a pénzverő és vasöntő műhelyek, ahová a szakértelem felhasználására rendszeresen behívták a környék mestereit. A Nagykincstártól bizonyos függésben, de külön működött az *Arany- és Ezüstügyek Hivatala*, ahol ötvösmesterek mukálták meg a kincstári anyagokat állami szolgálatban. A *pénzverő műhelyek* is kincstári intézmények voltak, amelyek Moszkva Novgorod, Pszkov és Tver pénzverő udvaraiban készítették az állami ezüstpénzeket.⁵³

Nyilvántartották a városi kereskedőket, az oroszokat és a külföldi származású letelepedett személyeket *gosztyi* elnevezéssel. A kisebb pénzalappal rendelkezőket *száznaknak* nevezett csoportokban tartották számon városonként. Mindkét kategória adózott az áruforgalom és az állami piac- és raktárhelyek igénybevétele után. Ezen kívül állami szolgálatra rendszeresen igénybevétték őket a kincstári monopol áruk értékesítésében, a fejlődő vámszolgálatban. Ezért gizonysos kiváltságok illették meg őket (pl. szabad otthon saját fogyasztásra sört főzni.)

A központi adóhivatalok nagy figyelmet fordítottak a vásárhelyekre, a külföldi áruk beáramlásának útján kialakított vamhelyekre. Ezeket a jövedelmeket *Nagy Vámhivatal* néven új intézmény kezelte és egyre növekvő összeget biztosított a központi kasszának. Hasonló hasznot jelentettek az állami monopóliumok is. Elsőként — de már a 16. században is — a bor és sörfőzés és annak árusítása vált monopóliummá. Ezeket az adókat Moszkvában külön hivatal, az *Új Csetverty* szedte és itt tartották számon az italméréseket, a „korsós udvarokat.” Az állami monopóliumok sorában az italmérés után nagyság szerint a prémkereskedelem következett, amelynek anyagát a Szibériai Hivatal gyűjtötte be, és az áru a külkereskedelemben került.⁵⁴

Az adójövedelmek fejlődésére jellemző, hogy Fletscher feljegyzései szerint IV. Iván összes adójövedelmei évi 1,430 000 rubelre becsülhetők, de a 17. század közepén

⁵⁰ M. BOGOSZLOVSKIJ: Zemszkoe szamolupravlenyje na russzkom szevere v 17. v. M. 1912 vip. II. 108—109.

⁵¹ Sz. B. VESZELOVSKIJ: i. m. 164—169.

⁵² KOTOSIHIN: i. m. 106—108.

⁵³ D. TOLSZTOJ: Isztorija finanszovih uszrezgnyenij Rosszii szo vremeni osznovanyija goszdarsztva... SzPb. 1898. 49—71.

csak az archangelszki kikötő vámhivatala évi 70—80 000 rubel bevételt biztosított.⁵⁵ Ez a tény a külkereskedelem fejlődését is jelzi, de ezzel párhuzamosan a kincstár haszna is egyre nőtt.⁵⁶

Az orosz adórendszerre jellemző, hogy az adók növelésének a 17. században a gyakorlatban nem voltak korlátai. A hadszervezet szükségszerű reformjai egyre nagyobb pénzüsségeket igényeltek és ezeket csak újabb adókból lehetett fedezni. Az új adók megjelenését új hivatalok jelezték, így a *rendkívüli adók* hivatala 1616—1637: a *sorozottak adójának* hivatala 1555: majd a különféle ellátást biztosító adók összevonásával a *sztrelecek élelmezésének* adójaként szedték a megemelt összeget 1672-től. Szedtek még adót a tatároktól kiváltandó foglyok érdekében, amit 1649-ben elsőként terjesztettek ki a magánbirtokok jobbágyaira is. Hasonlóan általános adóvá vált a postaszolgálat fenntartása, amit a *Postaszolgálat Hivatala* szedett. Egyben ez a hivatal rendelkezett a postavonalakat és -állomásokat fenntartó falvak szolgáló népeivel.⁵⁶

A növekvő állami szükségletek miatt került sor az állami adózók régi eke-adójának reformjára a 17. század közepén. Ennek értelmében nem a régi birtokegység, hanem a paraszti birtokhoz tartozó családok egyenként váltak adóalannyá. Így az egyre súlyosbodó állami terhek felgyorsították a parasztság differenciálódását, elnyomódását és lökést adtak a szökéshez, az elmeneküléshez. Ebből nyertek telepes utánpótlást az új foglalású területek.

Végül azokról a hivatalokról kell szót ejteni, amelyek speciális állami feladatokkal foglalkoztak. Ezek közül tevékenységében legjelentősebb a *Külgügyek Hivatala*. Ez is az udvari feladatkörből önállósult a 16. század második felében.⁵⁷ Ez a hivatal intézte a diplomáciai teendőket a külföldi kereskedők és küldöttségek ügyeit.⁵⁸ Kiadásait a hivatalhoz írt városok adóiból biztosították. Itt szedték az országossá vált fogoly-pénzek adóját, mivel a tatár fogsába került foglyok kiváltása a hivatal feladatai közé tartozott. Hatáskörének kiterjesztésére jellemző volt, hogy az idegen eredetű szolgálók sorra a felügyelete alá kerültek. Így a doni kozákok, az asztrahányi tatárok, de zaporozsjei szolgálók ügyiben is osztozott más prikázokkal. Védelme alatt álltak az országba járó görög kereskedők házaikkal, templomaikkal. Vezetői mindig szerencsésen manővereztek egy-egy megüresedett hivatal és a hozzá tartozó jövedelmek megszerzésében.⁵⁹ Hatáskörét a kollégiumok kialakulásáig megtartotta. Tevékenysége az adminisztráció hatalmának megnövekedését jelezte.

A legtöbb vitát a *Titkos Hivatal* (Tajnih prikáz) kialakulása és hatáskörének megítélése váltotta ki a történészek körében. Az kétségetelen, hogy működése Alekszej Mihajlovics uralkodásának ideje, 1646—1676 közé tehető. A hivatal iratai között a legkorábbi 1652-ből származik. Hatásköréről is megoszlanak a vélemények, értékelésével több tanulmány foglalkozik.⁶⁰ A vita tárgyát az képezi, hogy a hivatal az abszolutista kormányzásra jellemző titkos kancellária feladatát töltötte-e be, vagy csak egy volt az új intézmények közül, amelyben a cár a bojár vezetőktől függetlenül próbálta fokozatosan elkülöníteni az udvari birtokok ügyeit. A hivatal kialakításában

⁵⁴ K. LOBAZSENSZKIJ: Isztorija russzkovo tamozennovo tarifa SzPb. 1886. 20—24.

⁵⁵ Uo. 44—46.

⁵⁶ Erről részletesebben: VARGA I.: i. m. 37—39. E. OSZOKIN: O ponjatyii promiszlovovo naloga i ob isztoricesszkom evo razvityii v Rosszii Kazany, 1856. 51—59.

⁵⁷ ZIMIN: i. m. 164.

⁵⁸ ADAM OLEARIUS: Vizsontagságos útja az orosz földön Perzsiába Bp. 1969. A könyvben színes leírás alálható az átutazó kereskedő küldöttség fogadásáról, ellátásáról.

⁵⁹ KOTOSIHIN: i. m. 68—69.

⁶⁰ I. JA GURLJAND: Prikaz velikovo goszudarja Tajnih gyel Jaroslavl, 1903. Abszolutizm v Rosszii c. kötetben USZTJUGOV: id. tanulmánya.

szerepe volt *Orgyin Nascokin* vezető hivatalnoknak, aki a bojár arisztokrácia törekvéseivel szemben a cári abszolutizmus irányvonalát, a gazdaságpolitikában az állami monopóliumok kialakítását segítette.⁶¹

A Titkos Hivatal hatáskörébe tartoztak a cári leíratok, egy sor gazdasági ügy, amelyet a Nagy Udvar Hivatalától átvettek (falvak, birtokok), az udvari műhelyek igazgatása, a befolyó naturalis jövedelmekkel kereskedés és a monopolizált áruk begyűjtése, amit a Vámok Nagyhivatalához irányítottak export céljaira.⁶² Az ügyintézés kiforratlanságát jelzi, hogy a hatáskörök (diplomáciai, katonai, bírói, pénzügyi ügyek) megoszlottak más hivatalokkal. Ugyanígy részesült más prikázok bevételeiből, aminek eredményeként évi 40—80 000 rubel körüli összeg került a hivatal kasszájába.⁶³ Az egymást átfedő tevékenység így ennek a hivatalnak a munkáját is jellemezte. A hatáskörök összefonódása és keveredése útját állta minden reformkísérletnek.

Alekszej Mihajlovszics cár halálával a hivatal működését felszámolták. Iratait, ügyeit a Nagy Udvar- és más hivatalok között felosztották.⁶⁴ Mindez azzal magyarázható, hogy a bojár arisztokrácia nem volt hajlandó megtűrni olyan intézményt, amely kívül állt elnőrzési körén.

A hatalom mindenhatósága a hivatalrendszerben realizálódott. A cár személye ugyan szimbóluma volt a hatalomnak, de nem volt szükség ehhez a cár tevékeny közreműködésére. A cár mindenhatóságát hangsúlyozva, tevékenységét az 1946-es törvények bizonyos keretek közé szorították.⁶⁵ Ennek nem mond ellent az, hogy minden hivatali beadványt a cárhoz címezték és az ügyiratok határozatait a cár nevében hozták, „az uralkodó megparancsolta...” formulával.

A szolgálat rendjébe beleillő hivatalai voltak az egyháznak is. A *Patriarcha Hivatala* szintén a 17. század terméke. Igazgatási rendje hasonló a többi prikázhoz, vagyis a bírók szerint állított bojárfiak ügyeit, az adószedést és a birtokok minden rendű népeivel kapcsolatos dolgokat intézte. Hasonló teendőket látott el a *Kolostorok Hivatala* a kincstár érdekeinek képviselőjeként. Kotosihin szerint a hivatal minden egyházi személy vezetője és a papi birtokok paraszti adóit a szükségletek és a cár kívánsága szerint használják fel.⁶⁶ A hivatal kilakulása valószínűleg összefügg Filaret patriarcha tevékenységével, aki az első Romanov cár atyja volt, és tevékenyen részt vett a politikai életben. Vannak feljegyzések arról, hogy a cárok pénzügyi hiány esetén rendszeresen kértek kölcsönöket a kolostortól és a kérést nem illett megtagadni, bár a visszafizetés bizonytalan volt.

A birtokok tulajdonjogát két hivatal regisztrálta. A *Pomesztye-birtokok Hivatala* a szolgáló nemesség földjeit, más ügyeket az *Adományok Hivatala* vett nyilvántartásba. Utóbbi az adminisztrációban szolgáló hivatalnokok minden ügyeinek intézője is volt. Hasonlóan regisztrálta a moszkvai adózókat a *Zemszkij prikáz*, amely a főváros lakóinak bírósági ügyeiben is határozott. Az átírások és bírósági döntések után illetéket szedtek, amelynek egy részét a hivatal kapta, a többi a kincstári kasszába került. Külön eljárást igényelt a függő jobbágyok nyilvántartása, amit a *Holopok Hivatala* látott el. A magánbirtokok jobbágyainak tulajdonjogát itt igazolták.

⁶¹ GURLJAND: i. m. 50—62 Ju V. KURSZKOV: Voproszi goszudarsztvennovo upravlemija v szoc.-pol. programmah progresszivnih russzkijh gyejatelejv tor, polov. 17 veka. Csita, 1973. 16—28.

⁶² GURLJAND: i. m. 161—236.

⁶³ Uo. 151., de az összes bevételek ezt meghaladták 15—20000 rubellel.

⁶⁴ *Gyela Tajnovo Prkaza* 1. Russzkaja Iszt. Biblioteka XXI. SzPb. 1907. a bevezető tájékoztat az iratok felosztásáról.

⁶⁵ *Ulozsenyije carja A.M. a 1649.* Pamjatnyiki Russzkovo prava vip. 6. M. 1957. A 2. fejelettel kezdik a cárt megillető tiszteletről: Egyszerű emberek a cárhoz személyesen nem fordulhatnak. Minden kérés, beadvány csak a hivatalokon keresztül juthat el az uralkodóhoz.

⁶⁶ KOTOSIHIN: i. m. 111.

Jogi természetű ügyekben külön hivatalt is szerveztek a 17. században, bár az illetékes prikázoknak joguk volt eljárni saját szolgálóik ügyében. Speciális ügyekben működött a *Bíróság Hivatal* Moszkvában és Vladimirban a nemesi szolgálók perében. Külön hivatal alakult még a *szökött parasztok felkutatására*. Ezen kívül foglalakoztak igazságszolgáltatással kártevés és tolvajlás esetén a területi önigazgatásban is.

A hivatalszervezet történeti áttekintéséből kitűnik, hogy kilakulásuk idején a központosított állam katonái szolgálóinak és adózó népeinek meghatározott csoportjait fogták össze. A 15—16. század fordulóján a szolgáló nemesség és a hivatali apparátus fenntartására a természetben történő ellátás volt a kézenfekvő forma. Ezt a formát a tatár földek elfoglalásával a katonai rendbe beépülő tatár szolgálók tömege megerősítette.

A 16. század közepén a szolgáló nemesség szervezeti formái a besorolások rendszerében kialakultak és a hadsereg további fejlesztését az állami adózók különböző kategóriáinak katonai alkaulataival egészítették ki. Így jött létre a nemesség mellett a paraszti telkeken gazdálkodó katonai szolgálók tömege. A sztrelec, kozák, puskás, gyalogos ezerek mellett a nemesi csapatok részaránya egyre csökkent a haderőkben. A sorozottak szervezésének szüksége párhuzamosan emelte a hivatali apparátust, de a katonai sorba emelt lakosok szükségszerűen csökkentették a hadsereg eltartását biztosító adózók számát. Az arányok eltolódása az állandósult háborúk miatt meggyorsult és egyik tényezője volt a 16—17. század fordulóján kialakult „zavaros éveknek.”

A háborúk, a gazdasági- és társadalmi válság nyomán kialakult „zavaros évek” csődtömegét 1613-ban az új kormányzatnak kellett felszámolnia. Meg kellett nyerni az arisztokráciát, amelynek a Bojár Dumában nyílt tere a cselekvésre. Újjá kellett szervezni a szétzilált hadsereget, amelynek magvát továbbra is a nemesi szolgálók képezték. Minden kezdeményezés új hivatalok kialakításával indult, ami jó alkalmat adott a régi, de a kevéssé ismert nemesi családoknak is a felemelkedésre.⁶⁷

A besorolás ellenőrzött rendje a hivatalszervezet kiépülésével vált teljessé. A 17. század közepétől az egész lakosság az adminisztráció ellenőrzése alatt állt. Az a rendező elv, hogy mindenki az uralkodó szolgája a cár egyedurlamának alapját képezte.⁶⁸ A hivatalokhoz forduló minden rangú kérelmező a cár szolgájának (holop tvoj) nevezte magát még I. Péter korának irataiban is. A katonai szolgálók, az állami adózók és a nem-adózók (a magánföldesurak népei) hármas csoportosítása a mesztynicsesztvo felszámolásáig meghatározója volt a társadalom tagozódásának.⁶⁹

A mesztynicsesztvo alapján szervezett hadsereg fejlesztéseinek akadályai már a 17. század első felében felmerültek. Egységes központi irányításról addig nem lehetett szó, amíg a kategóriák szerint megoszló katonai egységeket más-más hivatalok parancsnokolták. Ezen kívül a pénzforrások koncentrációját is akadályozta a sokféle hivatal adószedő jogköre. Így a hadsereg refomjára és a központi adójövedelmek növelésére szinte párhuzamosan történtek lépések.

Az egyenesadók emelkedését már jeleztük, mint állandó tendenciát. Ezek nagyobb részben természetes jövedelmek voltak, amelyek a katonai egységeknél kerültek felhasználásra a különböző hivatalok területén. A Nagykinctár és a Nagy Vámhivatal jövedelmei viszont a belső-áruforgalom és a külkereskedelem fejlődésével jelentősen megemelkedtek. A 40-es években a belső vámok emelésére történtek intézkedések,

⁶⁷ A Morozov és Miloszavszkij bojár család a kevéssé ismert familiák közül való volt, de a cár rokonai közé emelkedve a leggazdagabbak sorába került a 17. században.

⁶⁸ Erre utalt IV. Iván Kurbszj herceggel folyó levelezésében. Magyar nyelvű szemelvény: *Olvásokönyv* a Szovjetunió története tanulmányozásához. Bp. 1956. 86—88.

⁶⁹ КЛУЦЕВСЗКИ: i. m. 6. köt. 352—364.

elsőrörban a boradók szigorításával. A Hmelynickij-felkelés nyomán kirobbant orosz-lengyel háború terheit a rézpénzek bevezetésével próbálták áthidalni.⁷⁰ Az ezüstlapra történő visszatérés jellemző módon csak a merkantilista törekvések erősödésével, a monopolárúk körének bővítésével és következetesebb vámpolitikával vált lehetségessé.⁷¹ Ennek a gazdaságpolitikának eredménye a két központi hivatal adójövedelmeinek megemelkedése, amit az alábbi táblázat mutat.⁷²

Az állami bevételek arányainak eltolódása 1680-ra

I. Adójövedelmek	Rubelben	% arányuk
Egyenesadók	536 409	44,0
Forgalmiadók	605 223	53,3
Illetékek	33 735	2,7
	<u>1,175 367</u>	<u>100,0%</u>
II. Kincstári létesítményekből	1,137 729	

Összes évi bevétel 2,313 096 rubel, ami a zavaros évek kiürült kincstárához viszonyítva nagy fejlődés volt, de az 1580-as évek 1,430 000 rubeles állami bevételeit is jelentősen meghaladta.

Miljukov számításai szerint az 1680. évi adók 1,220 367 rubel összeget adtak amelyből 700 000 rubel ment a hadsereg ellátására.⁷³ A hadsereg ellátása érdekében kialakult a szokás, hogy az egyes hivatalok tartalékait, de egyszerű készleteit is igénybevétték. Hasonló példára utal a tihvini monostorhoz írt levél 1655-ből: „... tudomásunkra jutott, hogy önöknél a monostorban sok pénz van és mi megparancsoltuk elvenni önöktől a monostorból 10 000 rubelt a mi sorozott embereink ellátására ...és mi ezt a a pénzt... meg fogjuk adni.”⁷⁴

A hadsereg átszervezése először a sikertelen szmolenszki háború (1637—1634) nyomán került sor. Új modernebb alakulatokat hoztak létre új hivatalok vezetésével, amelyek ellátása részben még földadományokkal történt. A formákat érintetlenül hagyva a határmenti haderőt nagyobb egységekbe fogták össze, így pl. az északi városok; a tengermellék (Arhengelszk vidéke); a „német”- és a „lengyel”-határvidék; a szibériai városok parancsnokságával. Ez nem érintette a hivatalok egymást keresztező adószedő-igazgatási jogkörét és így csak felemás megoldást jelentett. A katonai és adminisztratív igazgatás csak az ukrainai városok és a szibériai terület esetében volt azonos, ahol sajátos történelmi körülmények alapján alakult így a fejlődés.⁷⁵

A hadsereg létszáma az állandó háborúk miatt folyamatosan emelkedett. Az állandóan mozgósítható haderő fejlődésének arányait mutatja az alábbi táblázat, amelyben a nemesi ezredekkel szemben az új szervezésű kisbirtokra és havi ellátásra alapozott csapatok létszámának emelkedése a jellemző. Összehasonlításként a szmolenszki háborúba szervezett csapatok és az utána kövekező reformok során kialakult hadsereg létszámát adjuk hozzávetőleges adatok alapján.⁷⁶

⁷⁰ K. V. BAZILEVICS: Gyenezsnaja reforma Alekszeja Mihajlovicsa i vossztanyije v Moszkve v 1662 g. M-L. 1936.

⁷¹ BAZILEVICS: i. m. 62—74.

⁷² LOBAZSENSZKIJ: i. m. 44—46.

⁷³ P. MILJUKOV: Goszudarsztvennoe hozjajsztvo Rosszii v pervoj csetvertyi XVIII. sztoletijija i reforma Petra Velikovo SzPb. 1892 100—107.

⁷⁴ Uo. 80—84. A szerző azt is jelzi, hogy még Nagy Péter is kényszerült hasonló megoldásokra.

⁷⁵ GRADOVSKIJ: i. m. VI—XII.

⁷⁶ MILJUKOV: i. m. 50—52.

	1632	1681
I. <i>Gárdaezredek</i>		
Nemesi	11 178	16 179
Lovas, kopjás dragonyos	2 700	29 844
Kozák, cserkasz	1 892	14 991
II. <i>Tüzérség</i>		
Sztrelecek	1 112	22 060
Katonák	14 331	59 203
III. <i>Vegyes katonaság</i>	1 748	21 830
	<u>32 970</u>	<u>164 025</u>

A századvég utolsó kísérlete a mesztnyicseszto eltörlése volt 1682-ben. Ennek alapján a szolgálati föld örökölhetővé vált és a katonai szolgálat kötelezettségét pénzzel meg lehetett váltani. Ez lényegében nem befolyásolta a hadsereg helyzetét, hiszen a nemesi haderő aránya egytizedére csökkent. Változatlanul marad viszont az igazgatás egész szervezete. A nehézkes adminisztráció ellentmondásait majd csak Nagy Péter reformjai nyomán sikerült leküzdeni. A mesztnyicseszto alapján nyugvó adminisztrációt kellett megrefomálni ahhoz, hogy az abszolutizmus fejlődéséhez utat nyissanak Oroszországban. A reformok sora Nagy Péter nevéhez fűződik, ezért uralkodása egy új korszak kezdetét jelezte.

Илона Варга

УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВОМ В РОССИИ ХУП ВЕКА

Органами администрации в централизованном русском государстве были т. н. „приказы”. Дифференциация органов администрации началась в ХУI веке, соответственно дифференциальным задачам растущего государства.

ХУП век является периодом расцвета приказов. Автор статьи в целях облегчения систематического анализа разных органов администрации, в отдельной группе рассматривает приказы, занимающиеся управлением разными группами военнослужащих, а также в отдельной группе — те приказы, которые обеспечивают казенное и другого вида центральное управление. Развитие администрации было связано и с ростом территории страны. В случае „Сибирского Приказа” и „Приказа Малой России” гражданское и военное управление не дифференцировались.

Войны ХУП века умножили численность призванных из податного населения в армию солдат и заставили государство ввести ряд военных реформ. Параллельно с этим необходимо было увеличить податные доходы. Разные органы администрации препятствовали не только созданию единой податной системы, но и задерживали также своим сословным разделением создание единства военного управления.

Формированию абсолютистского государства способствовали реформы Петра I-го. В это время были ликвидированы приказы.

VÉLEMÉNYEK A KORA-FEUDÁLIS FEJEDELMI
KÍSÉRETRŐL

A jelen közlemény nem tanulmány a kora-feudális fejedelmi kíséretéről. Célja csupán a kérdés irodalmában való tájékoztatás. Mint historiográfiai felsorolás nem tart igényt teljességre. Hiányzik belőle a régiebb irodalom, a szláv nyelvű irodalom és — mivel egyetemes történeti közleménynek készült — a magyar irodalom túlnyomó része is.

A nomád feudalizmusban az uralkodó hatalmának alapja a kíséret. Ennek tagjai az uralkodótól birokadományt kapnak, mely bizonyos számú aul-ból és nomadizálásra alkalmas területből áll. A kísérő harcos ezután már nemcsak sajátmaga kíséri el a fejedelmet a harcba, hanem a biroka után kiállított harcos kontingenssel.¹ A katonai kíséret a türkök birodalmában is megtalálható. Györffy Gy. szerint az orchoni feliratok alapján a türkök négy társadalmi rétege különböztethető meg: 1. A kagán és családja, 2. A bujrukok („buyruq”), 3. A bégek („bälgär”), 4. a nép („budum”). A nép a törzsekbe, nemzetségekbe, és aulokba szervezett tömeget jelenti. A bég: törzs-, vagy nemzetségfő, a nemzetségből kiemelkedő vezető. A népből és bégekől álló politikailag nem szervezett türk társadalom csak azáltal válik nomád birodalom-má, hogy „kagánt” emel maga fölé. A kagán parancsait a bujrukok hajtják végre. Ezek a kagán katonai kíséretében, vagy vezető méltóságai között foglalnak helyet. A „tarqan”-nak nevezett hadvezéreknek is voltak bujrukjaik. Az ujgur nép uralkodója is bujrukokkal volt körülvéve. Valószínű, hogy a kazár kagán kísérete is bujrukokból állt.²

A mongol társadalom szerkezetét elsősorban *Vladimircov* immár klasszikus művéből ismerjük. Esszerint a régi mongol klán apajogú, exogám vérségi-leszármazási közösség, csak kevés régi anyajogú vonással. A XI—XII. századi mongol klánban már vazallusok és servitorok is feltűnnek. Elszegényedett klán-tagok szolgasorba jutnak, sőt egész klánok jutnak más klánokkal szemben alávetett helyzetbe. A köznép („quaracu”) egyre függőbb helyzetbe kerül az előkelőktől („noyan”). Ezek egyre több „bogol”-t (vazallus) és „nökör”-t (kíséret-tag) tartanak. A kíséret tagjai szabad állapotú személyek, kik — elsősorban mint harcosok — a törzs és nemzetségfők szolgálatában állanak. Helyzetük hasonló a germán és orosz kísérek tagjainak helyzetéhez. Nevük „nökör”; vagy „nökür” (többesszámban „nököt”, „nöküt”). A nők nem saját klánja vezetőjének kíséretéhez szokott tartozni. Nem alattvalója vagy zsoldosa a noyannak. Általában vazallusok felső rétegéből („nuayan bogol”) származik (a szülők gyermekeket olykor már a bölcsőben nőkör-nek szánják)

¹ LAWRENCE KRADER: Feudalism and the Tatar Policy of the Middle Ages., (Comparative Studies in Society and History. An International Quarterly. Vol. I. 1958. 76—99.)

² GYÖRFFY GYÖRGY: Die Rolle des Buyruq in der alttürkischen Gesellschaft. (Anta Orientalia T. XI. 1960. 169—179.) — LAWRENCE KRADER: Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomad, Hága, 1963. 184.

Urát el is hagyhatja s másik urat választhat. Ez nem számít árulásnak. A nőkör első-sorban katona (mint az arisztokraták: „ha'an”-ok, ba'atur”-ok is). A nőkörök csapatai megkülönböztetendők a nemzetségek (klánok) seregétől. Ezt csak a nagyobb háborúkban mozgósították, mikor legnagyobbbészrét otthagyták nyájaikat, hogy hadba vonulnak. A nőkörök egyrésze ilyenkor a nemzetségi harcosok tisztje, a többi külön, mintegy elítcsapatot alkot.

A nőkör intézménye a hivatásos hadsereg és a testőrség magva. Minden nőkörből tiszt lesz, a kíséret egyúttal katonai iskola. Feladatuk a katonai szolgálaton kívül a küldönc, követ, adminisztrátor, „officiális” funkciójának ellátása. A nőkörök közösen élnek főnökükkel, annak kenyerén. Nemcsak servitorai, katonái, segítői, hanem belső barátai is. A főnök köteles nőkörjét megvédeni, eltartani, elhelyezni, etetni, öltöztetni és felfegyverezni. Az előkelőktől a nőkörök annyiban különböznek, hogy az előkelők külön laknak a fejedelemtől és szintén vannak nőkörjeik. Az előkelők saját rokonságukkal élnek együtt, a nőkör-ök általában idegenekkel. A nőkör intézménye meggyorsítja a nemzetség felbomlását s a szegényebb nemzetségtagok szolgásgorba jutását. A kíséret eltartásához ezek termelő munkájára is szükség van. A kíséretnek szervezése a régi mongol törzsfők egyik fő törekvése.

Dzsingisz kán birodalmában a noyan-ok a nyugateurópai „seigneur”-ökhöz hasonlók — a császár vazallusai. A száznagyok, ezredesek és tőményvezetők közt láncolatoss függés állapítható meg. A törzseket-nemzetségeket ezres egységekkel szervezik át. Az új egységek átvehetik régi vérségi közösségek neveit is, de kaphatnak új nevet is: az új vezető, a „noyan” nevét. A noyan-ok származhattak előkelő családokból, de a kiemelt nőkör-ökből is válhatott „noyan”.

A társadalom felső rétegében két réteg különböztethető meg: 1. Nagyurak, azaz királyi hercegek („han”-ok), 2. Kisebb urak: császári rokonok, noyan-ok, han-ok vazallusai is alvazallusai, tőmény és ezredparancsnokok (a tőmény-tumen 10 000 harcost jelent). E két réteg tulajdonképpen egyetlen osztály: a mongol feudális osztály. A száznagyok is idetartozhatnak, ha századuk nagyobb jelentőségű.

A mongol nép tömegei három rétegre oszthatók. 1. közönséges harcosok, szabad-állapotúak. Szabad akarattukból követik Dzsingiszt és klánját. Közülük kerülnek ki a tíznagyok és ritkán a száznagyok is.

2. A köznép („quaracu”) — a legyőzött nemzetségek tagjai.

3. Rabszolgák — főleg hadifoglyok. Második nemzedékben felemelkedhetnek a köznép közé és összekeveredhetnek velük.

Dzsingisz kán testőrséget is létesített mely a régi kíséretből s a törzsfők testőrségéből fejlődött ki. A hercegek is szerveztek maguknak testőrséget. A testőrség fegyelme sokkal szigorúbb mint a régi kíséretké.³

A mongol nép tizedes számrendszer szerint történt átszervezéséről igen érdekes adatokat közöl a *Ligeti L.* által kiadott: „a mongolok titkos története”. „Dzsebe és Szübeetej a maguk szerezte népeket, úgy ahogy azokat megszervezték, tizezredenként vezessék”. „Azután Degej juhásznak megparancsolta, hogy a földönfutókká vált embereket gyűjtse egybe s mint ezrednek, ő legyen a parancsnokuk.” „Akik vele

³ BORISZ JAKOVLEVICS VLADIMIRTSOV: Le régime social des Mongols, le féodalisme nomade. Párizs, 1948. passim) oroszul 1934-ben jelent meg). — BERTOLD SPULER szerint a mongol nemesség-rétegződése: 1. Született hercegek és más fejedelmek, felső, középső és alsó bégek (arabul „emirek”). 2. Hűbéres fejedelmek („ulus begi”). valószínűleg közéjük tartoztak a tőmény és ezredvezetők is, 3. Hordafejedelmek — meghódított idegen népek volt fejedelmek („il begi”). 4. „Tarhanok” — harcban különösen kitűnt egyének. (B.SPULER: Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223—1502, Lipcse, 1943. 295.) — A nomád feudalizmusról 1. még RENÉ GROUSSET: L' empire des steppes Attila, Gengis-khan, Tamerlan, Párizs, 1849. 249. — RAZIN: A hadművészet története II. köt. Budapest, 1961. 193—196.

együtt alapították meg az országot, s vele együtt fáradoztak, azokat az ezredek parancsnokává tette meg. Amikor az ezreket ezrekbe osztotta, kinevezte az ezredek, századok és tizedek parancsnokait s a tizezredek meg szervezvéén, kinevezte a tizezredek parancsnokait.”

„Amikor számunkra a testőröket sorozzák és amikor a tizezredek, ezredek, századok parancsnokainak fiai s a közrendű emberek fiai szolgálatunkba lépnek, a jó képességűeket és szép külsejűeket, azokat sorozzák be, akik alkalmasak arra, hogy mellettünk szolgáljanak. Amikor az ezredek parancsnokainak fiait sorozzák be, azok öt bajtársat és egyik öccsüket hozzák magukkal. Amikor a századok parancsnokainak fiait sorozzák be, azok három bajtársat és szintén egyik öccsüket hozzák magukkal s eredeti kötelékükből származó hátasokkal lássák el magukat és úgy jöjjenek.”

„... az ezredekől megtörtént a kiválogatás, a századok, tizedek paancsnokainak fiait szintén e parancs szerint kiválogatták és előállították. Korábban nyolcvan éjszakai őr volt, most nyolcszázat tettek meg annak. Ezután így szólt: a nyolcszázon túl ezerre töltésétek fel a számukat.”

„Minden egyes ezrdből való válogatás után nyolcezer lett a nappali őrök száma, az éjszakai őrök, meg a tegzesek együtt kétezret tettek ki. Így lett tízezer testőr.”

„... A külső ezeredparancsnokoknál az én testőreim magasabb helyet foglalnak el.”

„A kilencvenöt ezeredből a személyem melletti szolgálatra kiválogatott tízezer személyes testőrömet...”

„Ha mi személyesen nem vonulunk hadba, nélkülünk az éjszakai őrök se vonuljanak hadba... akik a parancsot megszegik és az éjszakai őrök iránti féltkenykedésből, azokat hadba küldik, büntetés alá kell vonni.” „Az éjszakai őrök, azok az én aranyos életemen örködnek.” „Ögödej kagán megvárta, míg káni méltóságra emelték, a belső szolgálatot teljesítő tízezer testőrt, a derékhad népét neki alárendelték...”^{3a}

A mongol nőkör intézményét a kúnok is átvették és hazánkban a XIII. században élő kúnok körében is ismert. Forrásainkban a nőkör-nek megfelelő „nyögér” szó 1285 után tűnik fel. III. András király 1290-ben kiadott oklevele megkülönbözteti őket a kúnoktól. Korábban külön nemzetiségnek tartották, míg *Németh Gy.* ki nem mutatta, hogy a „nyögér” a mongol „nőkör” megfelelője a kúnoknál és IV. László király kún, „társait”, „szolgáit”, „kísérő katonáit” kell rajta értenünk.⁴

A nomád birodalmakban a nagy hadjáratok szervezői a fegyveres kíséretetek, melyek tagjai íjjal és vágó-szűrő fegyverekkel egyaránt fel voltak szerelve. E fegyverek beszerzése nagy teher volt s a hadjáratra felszerelkedni kénytelen harcosok nagy része gyakran gazdaságilag tönkrement. A nomád feudalizmusban elkezdődött ugyan az ipari és mezőgazdasági termelés különválása, de még nem fejeződött be. A nomádok kevesebb vaseszközt igényeltek, mint a földművelő népek. (Egy kovácsréteg kezdett

^{3a} A mongolok titkos története, fordította Ligeti Lajos, Budapest, 1962. 102—104., 107., 108. 130. — A nőkör fogalom meghatározását 1. ugyanezen mű 147. 90. jegyzet. A nomád feudalizmus elméletével ujabban több szerző nem ért egyet. Szerintük a mongoloknál az állatok nem személyi, hanem családi tulajdonban voltak. A fegyveres kíséret megvolt, de „igazi haderőt a nép jelentette mellettük.” Feudalizmus azért sem alakulhatott ki, mert a javak rendszeres felhalmozása a nomádoknál nem is lehetséges. A javak könnyen elulajdoníthatók és elpusztíthatók, ki vannak téve a természeti csapásoknak is. A lovas nomád termelési mód eszerint nem nomád feudalizmus, hanem az *ázsiai termelési mód változata*. ERDÉLYI ISTVÁN: Nomád életforma — nomád társadalom, Valóság 1972/5, 13—20.)

⁴ KARÁCSONYI JÁNOS a nyögér szót népnévnek tartotta. (A mérges vipera és az antimoniális. Századok, 1910. 14., 19., 20., 22.) A probléma megoldását 1. NÉMETH GYULA: László király nyögérei, (Magyar Nyelv, 1953. 304—318.) és J. NÉMETH: Wanderungen des mongolischen Wortes Nökür „Genosse” (Acta Orientalia, 1953. 1—23.)

kialakulni — olykor politikai vezetőréteg is lett belőle.) A függőségi viszonyok alapja nem az állatállomány magántulajdona volt — az állatok jelentős része a köznépi pásztorok tulajdona — hanem a föld, a legelő feudális magántulajdona.

A feudális viszonyok kialakulásának bizonyos szakaszában találkozunk olyan felfokozott katonai aktivitással, mint a mongoloknál a XIII—XV. században. A földművelő népeknél is előfordul ilyen „lázás” állapot (frankok, bajorok, szlávok) — de ott nem vezetett olyan etnikai és társadalmi szétforgácsolódáshoz, mint a mongoloknál történt. A mongoloknál a X—XI. század a feudális viszonyok kialakulásának kora. Egyes nemzetségek más nemzetségektől feudális függésbe kerülnek s ezenkívül kialakul egy feudális vezetőréteg.

A haderő feudális alakulatokból és köznépi tömegekből áll. Ez utóbbiak is részt vesznek a zsákmányoló hadjáratokban. Az egyszerű harcos sajátmaga kellett, hogy beszerezze felszerelését, fegyverzetét, élelmét, tartalék lovait. Ezt a szemlék során szigorúan ellenőrizték és akkor is kötelezték beszerzésére, ha minden vagyona ráment. A köznépi pásztorok zöme teljesen tönkrement gazdaságot hagyott hátra. Egyetlen módon tudta gazdaságát rendbehozni, ha sok zsákmányt szerzett.

Az Aranyhordánál a meghódított lakosságot felosztották a mongol harcosok között. Mindegyik harcos kapott egy körzetet, melynek adóját maga szedte be. Az egyszerű harcos erre nem volt képes. Uzsoraáron vette fegyvereit és koldusbotra jutott. Kiútja egy lehetőség: új zsákmány szerzése.

A mongol terroruralmat tehát addig lehetett fenntartani, míg új területeket tudtak meghódítani, míg a kifosztott területek javait pótolta az új területekről szedett zsákmány.

A nemzetségi-törzsi intézmények meglepő szervezettséget biztosítottak a nomád társadalmaknak, viszonyaik példátlan katonai teljesítményekre ösztönözték őket. De ezen intézmények elősegítették a korai viszonyok konzerválását, melyek megmerevedve a földművelésen alapuló feudális viszonyoknál kezdetlegesebb formákat eredményeztek s a nomád társadalmak a legújabb időkig korafeudális társadalmak maradtak. A nagy hadjáratok, „győzelmek” és hódítások pedig az etnikai és termelőerők „grandiózus szétforgácsolását” eredményezték. A nomád feudalizmusban élő, valaha „világhódító” népek ma — amennyiben még léteznek — kis lélekszámúak, csekély jelentőségűek.⁵

A fegyveres kíséret nemcsak a lovas nomád népeknél volt ismeretes — hanem *Krader* helyes megállapítása szerint: egész Európában. A mongol nőkör-höz hasonló „kísérő katonák” harcolnak az orosz „druzsinában”, a germán „trost”-ban, kísérő katonát” jelent a középlelatin „antrustio” szó is.⁶ De már *Krader*-nál sokkal korábban, kiváló társadalomtörténészünk *Tagányi K.* is hangsúlyozta, hogy a kíséret nem germán különlegesség, mint a német jogtörténetírás sokáig állította, hanem olyan — a germánoktól távol eső helyeken is megtalálható mint a IX. századbeli bolgár állam, sőt szerinte az indiai Gvalior, sőt a Hawaii, Palau és Tonga szigetek lakóinak társadalma.⁷

Lehetséges, hogy *Tagányi* túlságosan távoli helyeken is vélt fegyveres kíséreteket felfedezni s nem bizonyos, hogy az általa felsorolt helyeken mindenütt fennállott a fegyveres kíséret intézménye. Feltétlenül igazat kell azonban adnunk *Bónis Gy.*-nek, kinek állítása szerint a kíséret a királyság első korszakának általános jelensége.

⁵ BARTHA ANTAL: A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai, (Századok, 1963. 511—527.) — A mongol hódításokról 1. még: SCHÜTZ ÖDÖN: A mongol hódítás néhány problémájához, (Századok, 1959. 210—232.)

⁶ L. KRADER: id.m. (1958)

⁷ TAGÁNYI KÁROLY: Vázlatok a régibb Árpád-kor történetéből, (Társadalomtudomány, 1922 233.)

Ez az az uralkodó körül csoportosuló szabad harcosokból álló alakulat minden külső hatás nélkül, valamennyi európai állam bölcsőjénél megjelenik s a germánokon és oroszokon kívül (kiknek történetéből a fegyveres kíséretéről a legtöbb adat maradt ránk) megtalálhatjuk a lengyeleknél, morváknál, cseheknél, litvánoknál, obodritáknál, pomeránoknál és a magyaroknál is.⁸

Györffy Gy. helyes megfigyelése szerint a középkort egyfajta heterogenitás jellemezte. Minden dinasztia, minden fejedelmi udvar különféle elemekből ötvöződött össze, méginkább a katonai kíséret, melyből a testőrség kifejlődött. A heterogén uralkodó osztály szempontjából közömbös volt, hogy katonája milyen nyelven beszél. (I. Szent István intelmei). Kelet Európában a varég testőrség minden uralmi rendszer szilárdságát emelte. Megtaláljuk Kijevben, Bizáncban, a kazároknál, Magyarországon, a szláv államokban. Bizáncban a testőrök között kazár és türk (azaz magyar) harcosok is találhatók. s magyar „iobbagio”-k, azaz kísérő katonák Lengyel- és Oroszországban is felbukkannak.⁹

Makkai L. még szélesebb történeti perspektívába helyezi a fegyveres kíséret problémáját. Szerinte a katonai kíséret a vaskori barbár népeknél általában megtalálható, s tagjai között egyaránt vannak szabad és szolga eredetűek. A kíséret külön él a klán szabad tagjaitól, egyedül a főnöktől függ, az táplálja, annak családjához tartozik. A kíséret megtalálható a római hódítás előtt a keltáknál, ahol „vassus” és a germánoknál, ahol „Gesinde” a neve. Hogy keleten is megvolt, bizonyítja — *Makkai* szerint — a magyar „in” és a szláv „cseljad” kifejezés, ami gyermeket, fiatalembert jelent, olyan valakit, akinek nincs saját családja és fiktív rokonság alapján főnökének családjához tartozik. Lehet szolga, vagy önként csatlakozott szabad, teljesíthet katonai szolgálatot, vagy végezhet termelő munkát, kondícióját lényegében a családfőhöz fűződő (önkéntes vagy kényszerített) viszonya szabályozza. A kíséret intézményével a törzsi arisztokraták körül kialakul egy újfajta familia, olyan közösség, mely a családfőtől a rabszolgáig terjed s katonai és munkaszervezet egyszersmind. Új és idegen test ez a törzs fegyvereseinek nagy többségét kitevő szabadok társadalmában.¹⁰

Nem kétséges, hogy a germán népek fegyveres kíséreteiről szól a legnagyobb méretű és legellentmondásosabb irodalom. A még vándorló germán népeknél kialakult fegyveres kíséretet elsősorban Tacitus leírásából ismerjük, s Tacitus volt a kiindulópontja annak a hatalmas jog- és társadalomtörténeti irodalomnak, mely a germán kíséret kérdését igyekezett tisztázni.¹¹ E könyvtárnyi irodalomból természetesen csak a lényegesebb szerzők nézeteivel ismerkedünk meg.

G. Waitz szerint a „Gefolgschaft” nem azonos a legrégebb germán nemességgel (adalingi -edelingi), hanem egy új szolgálati nemesség gyökere. A frankoknál az ősi nemességet nem is ismerjük, csak a kíséretből, a „trustis”-ből kialakuló újat. A beneficiális rendszer nem egyszerű továbbfejlődése a kíséretnek, mint többen állítják, még kevésbé hihető, hogy a fegyveres kíséretnek maguk államokat alapítottak, és népek alakultak ki belőlük. A vándorló germán törzsek nem voltak pusztán fegyveres kíséretnek. A fejedelem azt kapta meg a kísérettől, amit a szabad nemezségtagoktól nem kaphatott meg, s a kíséret tagjai is olyasmint kaptak a fejedelemtől, ami a legobban hiányzott nekik. A frankoknál a kíséret szabad frank tagjainak neve: „antrust-

⁸ BÓNIS GYÖRGY: István király, Budapest, 1956. 76. és köv. és BÓNIS GYÖRGY: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban, Kolozsvár é. n. (1946.) 44.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: ismertetése L. MUSSET: Les invasions. Le second assault contre l'Europe chrétienne (VII—XII. e siècles) Párizs 1965. c. művéről. (Archeológiai Értesítő, 1969/2. 277.)

¹⁰ L. MAKKAJ: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age, (Acta Historica Tom. XVI. (1970) 266—267.)

¹¹ CORNELIUS TACITUS: Germania. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. P. Cornelii Taciti libri qui supersunt. Tom. II. Fasc. 2. Lipsce, 1957. 13—14.

tfó”. A gallo-római származású kíséret-tagokat olykor „convivae regis-”nek nevezik. Sokan viselnek közülük magasabb tisztségeket, de ilyen tisztségeket mások is betölthetnek. Előjogaik nem örökölhetők. Elsősorban nem a régi nemesség tagjai lettek antrusiókká, hanem a közsabadok, sőt ennél is alacsonyabb származásúak. Vérdíjuk egyenlő. Mindegyikük eredeti származása szerinti vérdíja háromszorozódik meg azáltal, hogy az antrusiók sorába lép.¹²

K. H. Roth von Schreckenstein és *H. Brunner* hangsúlyozzák, hogy germán harcosok általában gyalogosok, a kíséret tagjai viszont lovasok.¹³

H. Brunner alapvető munkájában kifejti, hogy a germán „Gefolgschaft” a germánok intézményei közül a legtartósabb hatással volt az európai fejlődésre. Az „általános hadkötelezettség” nem elégítette ki a germán ifjúság harciasságát, mert csak a védekező háborúkra vonatkozott. Önként részt vesznek a fejedelem hódító hadjárataiban. Ez még nem azonos a Gefolgschaft-tal, a comitatus-szal. Ennek tagjai urukkal házközösségben élnek, az úr házában esznek és laknak. Ruháik foltozásáról az úr felesége gondoskodik. Nagyobb kíséretet természetesen a királyok és fejedelmek tudtak tartani. A kíséret tagjai elsősorban nemesi ifjak. Előkelő származás, az apa kiváló tettei révén már zsenge korban is bekerülhetnek a kíséretbe. Az úr és a comitatus tag viszonya: a kölcsönös hűség. Békében a kíséret tagjai az úr testőrei és emellett olyan házi szolgálatokat teljesítenek, amelyek a szabad ember méltóságával összeegyeztethetők. Háborúban közvetlenül uruk mellett harcolnak, ha az úr harcban az életét veszti, a kíséret tagjainak nem illik őt túlélni. Az úr köteles a kíséretnek védelmet, ellátást, fegyverzetet és harci elfoglaltságot biztosítani. A még nem egészen felnőtt kísérő harcos az úr családi hatalma, „munt”-ja alá tartozik. A többiek felett is van „fegyelmzési joga”. Az úr a kísérőknek ajándékot ad: fegyvert, lovat, gyűrűt, ruhát, kincseket. Rangkülönbségek vannak köztük, melyek az úr akaratától függenek. Az angolszász és svéd jog szerint a kísérő harcos megölése esetén nemcsak a rokonoknak jár vérdíj, hanem az úrnak is. Hagyobb fegyveres kíséretet a fejedelem csak háború esetén tud fenntartani. Ezért az úr megengedi kísérő harcosainak, hogy ha ő nem háborúzik — más népek háborúiban is részt vehetnek. A nagy kísérettel rendelkező fejedelemnek ezért nagy a tekintélye a szomszédos népek körében, ellenséges fenyegetés esetén kölcsönkérhetik róle kíséretét. — A kíséret tagjai közé történő belépés nem befolyásolja a belépő személyes szabadságát. A comitatus viszont nem élet-hosszig tartó. A kísérő harcos, miután ifjúkorát az úr kíséretében töltötte, kiválik abból, megnősül, átveszi atyja házáat, esetleg — ha fejedelmi származású volt — fejedelemmé lesz. Később olyan kísérő harcosokkal is találkozhatunk, kik az úrtól kapott földjükön élnek. (Ez már átmenet a hűbériség felé.) Az úrral házközösségben élő kísérő harcosok száma nem lehetett nagy. Ammianus Marcellinus szerint Chinodomar alemann királyé 200 fő. A Beowulf leírása szerint Hygelae király 15 kísérő harcossal indul kalandra. A XI. században a norvég király kísérete 120 főből áll és a nép zúgolódik, mikor megduplázza. Ez is bizonyítja, hogy a germán népek vándorlása nem kíséretes vándorlása volt s a Római Birodalom területén kialakult germán államokat nem a kíséretes alapították. — A frank király fegyveres kíséretében egyaránt voltak germánok és románok, szabadok, lítek, félszabadok és szolgák. A kíséret vezető retege az „antrustiones dominici”. A római szóhasználatot követve a Meroving kori források „schola”-nak „scholares”-nek is nevezik őket. Közbeszédben „Degen” a nevük. Az „antrustio” szó

¹² GEORG WAITZ: Deutsche Verfassungsgeschichte I. k., Keil, 1844. 120—154. és II. k. Kiel, 1847. 228—233.

¹³ KARL HENRICH FREIHERR ROTH VON SCHRECKENSTEIN: Die Ritterwürde und der Ritterstand, Freiburg in Breisgau, 1886. 36—38. — HEINRICH BRUNNER: Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnswesens, (Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 8. k. 1887 25.)

talán a római császár nemesi testőrségére vezethető vissza („schola protectorum”) s ez valószínűleg maga is az ősi germán kíséret hatására keletkezett. Az antrustiók vezetője a VII. században a „major domus”. Korábban litek és a szolgák is lehetek antrustiókká, később már csak szabadok. Mint követek és a királyi tanács tagjai is szerepeltek. A királynénak is volt trustisa. A VIII. században már nem hallunk az antrustiókról, helyükbe a Karolingok korában az udvarban élő „vazallusok” lépnek. Az angolszászoknál a királyi kíséret legősibb rétege a „gesidas”. Már a legrégebb források szerint is általában házuk és gazdaságuk van. Alfréd király korában már nagybirtokosok és helyükbe, mint háreos kíséret a „thegn”-ek lépnek, akik a X. században szintén nagybirtokosokká válnak. Hasonlóan alakult a dán „witherlagsmannok” helyzete is. — A longobárdoknál a királyi kísérő harcos neve: „gasindus”. Ő is felmondhatta szolgálati viszonyát, de ez esetben a kapott ajándékot vissza kellett adnia. Nős és földbirtokos „gasindus”-ok is voltak. — A fegyveres kíséret folytatása frankoknál a vazallitás. Az antrustiók a kíséret egy régi rétege, mely már nem volt alkalmas erre a szolgálatra — kiválik a kíséretből, és helyére a vazallus lép. Ugyanígy volt az angolszászoknál: a „gesidas”-t („gesith”) felváltja a „thegn”, ezt pedig a „knight”: a miniszteriális megfelelője, — A kíséret és vazallitás közti összefüggést lényeges jegyeik azonossága bizonyítja: a vazallitás az antrustionatussal ellentétben élethosszig tart.¹⁴

Fustel de Coulanges szerint a fegyveres kíséret és a hűbériség között alapvető különbség van. Az ősi germán kíséret és hűbériség között több évszázados úr tátong.¹⁵ — *J. Flach* viszont több szerzővel egyetértve (Montesquieu, Guizot, B. Guérard, Eichhorn, P. Roth, G. Waitz, H. Brunner) azt állítja, hogy hűbériség és a lovagság a kíséretből fejlődik. Ki a germánoknál a családfő katonai vezető is. Harcosai: fiai unokái, rokonai, felszabadított rabszolgái. A skandinávoknál a kíséret alapja a tényleges, vagy fiktiiv rokonság. A természetes család alkotja a magot, mely körül a kíséret tagjai csoportosulnak, hogy annak előnyeiben és terheiben részesüljenek. A frankoknál az antrustiók fiktiiv testvérek, a királyi hatalom a családi „mundium” („munt”) kiterjesztése. *Fustel de Coulanges* azért lát olyan nagy különbséget a kíséret és a hűbériség között — írja *Flach* — mert a Tacitus-kori kíséretet veti össze a XIII. századi hűbériséggel. Nem látna olyan nagy ellentétet, ha a IX. századi kíséretet vetné össze a X—XI. századi hűbériséggel. A IX. század vége és az első keresztesháború között alakul át a kíséret s lesz belőle hűbériség.¹⁶ — *E. Mayer* is összefüggést lát a kíséret és a hűbériség között. A IX. században még létezik a királyi „trustis”. Az antrustiók ekkor azonosak a királyi vazallusokkal. Az antrustionatus nem szűnik meg, csak a neve változik.¹⁷ — *H. Delbrück* szerint a nyugati gótoknál szereplő zsoldosok („buccellarii”) nem azonosak a germán „Gefolgschaft”-tal. Az antrustionátus viszont igazi germán fegyveres kíséret. Ez az intézmény más népeknél is előfordul, de a germánoknál különösen erős és az egész középkoron át fontos szerepet tölt be.¹⁸

O. Hintze szerint a Tacitus kori germán seregben a „genossenschaftlich” elem a döntő. Vele szemben a fegyveres kísért a „herrschaftlich” elem magva. A meroving

¹⁴ HEINRICH BRUNNER: Deutsche Rechtsgeschichte, I. k. Lipcse, 1887. 136—143. II. k. Lipcse, 1892. 97—101., 258—274.

¹⁵ FUSTEL DE COULANGES: Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. Les origines du système féodal. Le bénéfice et le patronat pendant l'époque mérovingienne, 5. kiadás, Párizs, 1907. 12—30.

¹⁶ JACQUES FLACH: Les origines de l'ancienne France, X^e et XIe siècles, II. k. Párizs, 1893. 431—496.

¹⁷ ERNST MAYER: Deutsche und französische Verfassungsgeschichte vom 9. bis zum 14. Jahrhundert, Lipcse, 1899. II. k. 121—161.

¹⁸ HANS DELBRÜCK: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Zweiter Teil, Die Germanen, Berlin, 1902. 405—423.

államban a kíséret intézményét megpróbálják az összes alattvalókra kiterjeszteni. A királynak nemcsak előkelő lovas antrustiói vannak, hanem „leudes”-ei is — alsóbb-rangú kísérelő harcosai. Minden alattvalójától meköveteli a hűségüket („fidelitatem et leudessamium”). Szerinte a vazallitás az ősgermán „Gefolgschaft” átváltozása az eredetileg nem szabad állapotú gall „vassus” intézmény és a gallo-római magánkatonaság hatására.¹⁹ A. Meister is tagadja, hogy a vándorló germán népek csak vándorló kíséreltek lettek volna. Minden fiatal szabad jelentkezhetett kísérelő harcosnak de az úr tetszésétől függött, elfogadja, vagy sem. A kíséreltebe bejutni előnyös volt, mert a kísérelő harcos jó harci nevelésben részesült. Előfordult, hogy a kísérelt fejedelmi származású tagja azért válik ki a kíséreltből, mert egy kerület vezetését bízzák rá.²⁰ A kísérelt H. M. Chadwick szcrint a germán népek „hősi korszakának” általános jelensége. Valószínűleg létezett az ókori görögöknél is, de ott kisebb volt a jelentősége.²¹

Behatóan, külön címszó alatt foglalkozik a kísérelt intézményével a Reallexikon der germanischen Altertumskunde. H: Brunner műve alapján írja le a germán „Gefolgschaft”-ot. Megállapítja, hogy az angolszász és skandináv források által leírt kísérelt jobban hasonlít a Tacitus-féléhez, mint a frank antrustionatus. Tacitus leírásából nem következik, hogy csak a fejedelem tarthatott fegyveres kíséreltet. Tagjai között a fiatalabb nemeselek mellett alacsonyabb származású egyének is voltak, de ez nem jelentett a későbbi miniszterialisokéhoz hasonló kötöttséget: Tacitus ideiglenes célú szerződéses viszonyként írja le. A kíséreltek kis létszámúak. Nem gondolhatunk arra, hogy a nép túlnyomó része a kísérelt tagja lett volna és hogy a népvándorlás „Gefolgschaft”-ok vándorlása volt. A frank antrustionátust nem ismerjük pontosan. Az antrustiók között voltak földbirtokosok is. Az antrustionatus a comitatus kibővített változata. A longobárd „gasindusok” a király, a dux, vagy más úr kísérelő katonái, a nyugati gót „buccellarius” viszont patronusával védelmi viszonyban álló magánkatonája. Viszonya felmondható, de ez esetben a kapott ajándékokat vissza kell adnia — akkor is, ha az úr gyermekeinek szolgálatából akar kilépni. A „buccellarius” *fiai* is csak így léphetnek ki a szolgálatból. Még a szerzett szákmány felét is át kellett adnia ilyenkor az úrnak. A patrónus a bucellarius leányának házasságába is beleszólt. A bucellariusnál nyilvánvaló a késő-római jog befolyása. De nem lehetetlen, hogy e római intézményekre már a germán példák hatottak. Az antrustiók együttélése az idők folyamán megszűnt. A vazallusok sosem éltek együtt. A germán kísérelt utóhajtása a XI. század óta kialakuló miniszterialitás. Az angolszászoknál is ismeretes 1066 előtt a kísérelt. Britanniát egy angolszász comitatus hódította meg s comitatusok a VIII. századi viking csapatok is. Az angolszász comitatus végső formája a dán hódítás során fejlődik ki, mint Knut király „huscarl” rendszere. Ez kb. 3000 válogatott harcosból áll. A „huscarl”-nak már nem volt ideje arra, hogy vidéki földbirtokossá váljék, mint a korábbi kísérelő harcosok, a „gesith”-ek s utánuk a „thegn”-ek, mert jött a normann hódítás. Norvégiában a kísérelő harcosok a király udvarában élnek, később egyrésziük földet kap és vazallussá válik. A királyi kísérelő harcosok összessége 1. a „hird” („Hofstaat”) — mely a kísérelő harcosok két rétegére bomlik: 1. a „hirdman”-ok a legelőkelőbb és legszámosabb réteg. A vidéki nemességből („lendirmen”) rekrutálódik, 2. „asztalfiúk” („skutilfveinar”) — test“rök. A „hird” tagjai minden júliusban gyűlést tartanak. A „Gefolgschaft” viszony — kivéve-

¹⁹ OTTO HINTZE: Staatsverfassung und Heeresverfassung 1906 (új kiadása: Staat und Verfassung, Göttinga, 1962. 59—60.) — OTTO HINTZE: Wesen und Verbreitung des Feudalismus. 1929 (új kiadása: Staat und Verfassung, Göttinga, 1962. 89—90.)

²⁰ ALOYS MEISTER: Deutsche Verfassungsgeschichte des Mittelalters von den ersten Anfängen bis ins 15. Jahrhundert. (Grundriss der Geschichtswissenschaft, Band II. 3. Abschnitt), Lipcse, 1907. 18.

²¹ H. MUNRO CHADWICK: The Heroic Age, Cambridge, 1912. (Újra nyomva 1967.) 348—352. és 365.

ha ha mindkét fél felmondja — csak a halállal, vagy — kötelességmulasztás esetén — elbocsátással végződik. Ha új király került trónra, szabadon szervezhetett új „hird”-et, de általában megtartotta a régit. 1277-ben a lendirmennek bárói, az „asztalfiúk” lovag címet kaptak. — Dániában 1018 és 1036 között szabályozták a „hirdh” intézményét. Tagjait régebben „huskarl”-oknak, később „laghsmann”-oknak nevezik. Nagyrészen nemesek. Egyrésztük a királyi udvarban él. Mind a 3000 nyilvánvalóan nem élhetett ott. Viszonyuk minden évben felmondható — jobban hasonlít a zsoldossághoz, mint a tacitusi „Gefolgschaft”-hoz.²² A. Dopsch szerint nemcsak a fejedelmeknek lehet fegyveres kísérete. Tacitusnál a „princeps” szó nem fejedelmet jelent, hanem előkelőt. Nem minden kísérő harcos volt nemes. Ezért helytelen P. Guilhiermoz és H. Brunner nézete, mely szerint alapvető különbség volt a germán kísérő harcos és a későrómai buccellarius között. Ez utóbbiak nem voltak mind zsoldosok — írja Dopsch — s nem is voltak rövidéletű „kadettiskola”. Megállapítja, hogy E. Mayer a keltáknál is kimutatta a kíséret létezését. Dopsch hangsúlyozza, hogy H. Brunner óta a kíséret és a vazallitás közti jogtörténeti összefüggés kétségtelen.²³ A R. Schröder—E. v. Künssberg féle jogtörténeti kézikönyv szerint a germán „Gefolgschaft” leírását Tacitus mellett a germán epikus költészet: a Beowulf, a Heliand, a Nibelungenlied, valamint a karoling és a brit hősmondák is megőrizték. A kíséret az egész hadsereghez viszonyítva kicsi volt, önálló hadi vállalkozásokra nem elégséges.²⁴ H. Mitteis szerint H. Brunner nem állította, hogy a Meroving kori király „trustis” közvetlenül a vazallításban folytatódik, csak annyit mondott, hogy a vazallitás, mint a germán „Gefolgschaft” „fiatalabb rétege” az antrustiók, a „régebbi réteg” helyébe lépett. Tagjai a Lex Salica idejében már szolgálati nemesiséggé vannak átalakulóban.²⁵ H. Steinacker elismeri, hogy fegyveres kíséret nemcsak a germán népeknél volt, de a germánoknál nagyobb jelentőségű, mint másutt és összefügg a speciális germán „hűség” fogalommal.²⁶ S. Uyebara szerint a kíséret és a vazallitás egy és ugyanaz az intézmény.²⁷ C. Schwerin megkülönbözteti a Caesar által leírt comitatusokat, melyek átmeneti jellegűek és csak egy hadjárata szólnak, a Tacitus leírásából ismert kíséretektől. Ez utóbbiak intézménye a későbbi hűbériség alapja.²⁸ S. Painter szerint a germán comitatushoz hasonló a római „clientela” intézménye. A kettő összefonódott. A római nemesek germán testőröket tartottak, nevük „buccellarii” volt.²⁹ R. Boutruche elismeri, hogy a vazallitás gyökere a házi harcosok között keresendő („guerriers domestiques”). Elnevezéseik: „buccellarii” „comitatus”, „trustis” „ingenii in obsequio”, „gasindi”, „gardingi”, „criados”, „pueri”, „homines”, „vassi”, „De

²² Reallexikon der germanischen Altertumskunde, szerk: Johannes Hoops, Startsburg, 1913—1915. II. k. 132—140. A skandináv viszonyokra 1. még CLAUDIUS FREIHERR VON SCHWERIN: Der Bauer in den skandinavischen Staaten des Mittelalters, Adel und Bauer im deutschen Staat des Mittelalters, szerk. Theodor Mayer, Darmstadt, 1967. (az 1943-as lipcei kiadás utánnyomása) 346—367.

²³ ALFONS DOPSCH: Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen, Bécs, 1923—24. I. k. 92. II. k. 27—39. 293—310.

²⁴ RICHARD SCHRÖDER—EBERHARD FREIHERR VON KÜNSSBERG: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 7. kiadás, Berlin-Lipcse, 1932. 32—40.

²⁵ HEINRICH MITTEIS: Lehnrecht und Staatsgewalt. Untersuchungen zur mittelalterlichen verfassungsgeschichte, Weimar, 1933. 19—24.

²⁶ OTTO BRANDT—ARNOLD OSKAR MEYER: Handbuch der deutschen Geschichte, I. k., Potsdam, é. n. (1936.) 67. HAROLD STEINACKER tollából.

²⁷ SEUROKU UYEHARA: Gefolgschaft und Vasallität im fränkischen Reiche und in Japan, Wirtschaft und Kultur, Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch, Baden b. Wien-Lipcse, 1938. 135—154.)

²⁸ CLAUDIUS FREIHERR VON SCHWERIN: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte, Berlin, 1941. 25—26.

²⁹ SIDNEY PAINTER: Medieval Society, Ithaca, New-York. 1951. 12.

hangsúlyozza, hogy a kíséret még nem azonos a hűbériséggel.³⁰ *K. Bosl* a német miniszterialisos eredetével foglalkozó tanulmányában hangsúlyozza, hogy az intézmény római eredetű. Átvételét a német társadalomba a nemesi uralom és a „Gefolgschaft” tették lehetővé. A parasztságnak a fegyveres kíséret mintájára szervezett kötelékeivel a frankoknál már a VI. században találkozunk, a szászoknál a IX. században mutathatók ki. A skandináv források a nagyparaszatok udvari Gesinde-jét, mint a „Gefolgschaft” alapját mutatják be.³¹

F. Lütge megállapítja, hogy a harcosok szívesebben állnak be a nagyobb urak kíséretébe, mert a nagy úr szolgálata tekintélyt kölcsönöz. Az úr tekintélye viszont a kíséret nagyságától függ. A kísérő katonák rangját a kíséreten belül az úr állapítja meg.³² *F. Wernli* szerint a germán úr békeidőben aligha tudott nagyobb kíséretet tartani. Háborús intézmény ez, nem pedig a népnyomás eszköze. Ha nincs háború, a kísérő harcosok vadásznak, esznek, alusznak. Nem az úr környezetében élnek ilyenkor, hanem nemzetségük körében. Csak háború idején van együtt a kíséret, de a háború normális állapot e korszakban és ezért hosszabb ideig élnek együtt, mint külön.³³ A kíséret létszáma nem nagy, *H. Conrad* megállapítása szerint 200 harcosból álló kíséret már nagyinak számít.³⁴ *A. Bergengruen* szerint nem tartható az a vélemény, hogy a kísérő harcosnak is volt saját kísérete. Ez azért nem lehtséges, mert a kísérő harcos hosszú ideig birtoktalan, kísérő harcosi funkciója pedig „hivatali” jellegű. A kíséret tagjai eredetileg homogén harcosréteget alkotnak — később lesz belőlük rétegzett szolgálati nemesség.³⁵

A kíséretről szól modern német történeti irodalomból *W. Schlesinger*, *H. Kuhn*, *K. Wührer* és *R. Wensku* megállapításai emelendők ki. *W. Schlesinger* rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a kíséret intézményének. Szerinte a kíséret akkor alakul ki, ha szabadok háborús célból önként alávetik magukat egy úrnak. A „Gefolgschaft” viszony önkéntes hűségen alapszik, a kísérőt tanácsra és fegyveres segítségre, az urat „embere” megvédelmezésére és szelídségre kötelezi. Nem engedelmesség, hanem barátság és hűség a jellemzők. A kísérő harcos hűségesküt tesz. Ezzel az úr védelmére bízta magát, egyszersmind belépett annak „házába” és asztaltársává vált. A kíséretbe felvett ifjúnak harci cselekedetekkel kell alkalmasságát bebizonyítania, ezután veszik fel a kipróbált harcosok közösségébe. Az úr fegyvert, lovat, ruhát és gyűrűt ad neki. Ezzel — germán felfogás szerint — az úr ereje átmegy a kísérő harcosra. Tacitus rétegeket említ a kíséreten belül: ifjakról is próbált harcosokról (robustiores ac iam pridem probati) beszél, a Beowulf is megkülönbözteti a „geogudh”-pt és „dugudh”-ot (Jugend und Tugend). A kíséreten belül a harcosok versengenek az első helyért. A kíséretnek vezetője szokott jenni és ez számos hősi ének központi alakja (így a Nibelungenlied-ben Hagen). A kísé-

³⁰ ROBERT BOUTRUCHE: Seigneurie et féodalité. Le premier âge des liens d'homme a homme Párizs, 1959. 150—155. és 294.

³¹ KARL BOSL: Vorstufen der deutschen Königdienstmansschaft (Begriffsgeschichtlich-proso-, pographische Studien zur frühmittelalterlichen Sozial- und Verfassungsgeschichte). (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 39. k. (1952) 194—214

³² FRIEDRICH LÜTGE: Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Ein Überblick, III. kiadás, Berlin-Heidelberg-New-York, 1966. 20—21.

³³ FRITZ WERNLI: Studien zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte. II. Heft. Die Gemein-freien des Frühmittelalters, Metmenstetten, 1960. 15—21.

³⁴ HERMANN CONRAD: Deutsche Rechtsgeschichte, I. Frühzeit und Mittelalter, II. kiadás, Karlsruhe, 1962. 13—14.

³⁵ ALEXANDER BERGENGRUEN: Adel und Grundherrschaft im Merowingerreich. Siedlungs- und standesgeschichtliche Studie zu den Anfängen des fränkischen Adels in Nordfrankreich und Belgien, Wiesbaden, 1958. (Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 41. 181—185.) Egyes kutatók valószínűnek tartják, hogy a VI. században a frankoknál a királyi kíséret mellett egy vérségi nemesség is létezett, így ROLF SPRANDEL: Struktur und Geschichte des merowingischen Adels. (Historische Zeitschrift 193. [(1961) 33—71.]

reti viszony bármikor felbontható, de becstelen dolog az urat háború küszöbén, vagy szerencsétlen helyzetben elhagyni. A kíséret tagjai barátoknak nevezik egymást és utánozzák a nemzetségi köteléket. Egy kíséret-tag megölése a többi vérbosszúra kötelezi. Minden szabad germán alakíthatott kíséretet, ha elég tekintélyes volt ahhoz, hogy kísérelő harcosokat találjon és elég gazdag, hogy el tudja őket tartani. Ilyen tekintélyes és vagyonos szabadok Caesar és Tatitus „principes”-ei. Körük nem volt lezárva. Volt vérségi nemesség, de a nemességbe fel is lehetett emelkedni. A kíséret eredetileg házközösség. Úgy látszik, hogy a Tacitus leírta „nemesi” kíséret mellett létezett egy „nagy-paraszti” kíséret is és *lényegében az egész törzs, vagy akár az egész nép is „gefolgschaftlich” módon volt tagolva.* A földnélküli „Gesinde” mellett függő kisbirtokos parasztok is álltak a nagybirtokos paraszt „Munt”-ja alá. Szászországban, ahol a germán viszonyok aránylag tisztán megmaradtak, kimutatható a paraszti kíséret.

A kíséret fénykora a vándorlások ideje. Ceasar leírása szerint ha a népgyűlésen egy princeps kijelentette, hogy zsákmányszerző hadjáratra indul — jelentkeztek azok, akik vele akartak menni és ezzel kísérete tagjaivá váltak. Így zajlottak le a viking hódítások is. Ha nem csak zsákmányoltak, hanem területet is hódítottak, a nők és gyermekek is utánuk mentek — a hódító „Gefolgschaft”-ból új törzs lett, a „Heerkönig”-ből „Stammeskönig”. Új településeik már eleve „herrschaftlich” jellegűek, hiszen a meghódított terület lakossága is ott élt. A paraszti „kiséret” is átélte a vándorlásokat: szilárdabb intézmény volt, mint a korábbi törzsek. E struktúra az angolszászoknál látszik a legvilágosabban. A frank állam hatalmának alapja is a vándorlások idejéből fennálló kísérek. A nagyurak kíséretei magánhadseregekké váltak és fetételezhetjük, hogy szabad paraszti alattvalóik is „Gefolgschaft” jellegű szolgálatoit teteljesíthettek. A régebbi és újabb német hercegségek is ilyen „kiséreti” alapon szerveződtek. A frank úri reud „kiséreti” jellege eleinte egészen világosan látszik, magva az „antrustiones” és a „leudes” — a királyi szűkebb kísérete, melyhez más elemek is társulnak. Úgy tűnik, hogy a frank királyok egyideig maguknak sajátították ki a kíséret-tartás jogát. A király lett az egész birodalom közvetlen kíséret-tartó ura és összes szabad alattvalói „leudes”-eivé váltak; az alattvalói eskü hasonló a Gefolgschaft” eskühöz, a nemességet a királyhoz kötő kapocs eredetileg a kísérelő harcos hűsége. Később a hűbéri formák foglalják el a „Gefolgschaft”-formák helyét. Ha igaz, hogy a hűbériség a gallorómai vazallitás és a germán kíséret összeolvadásából keletkezett, akkor „a hűbéri piramis” kétségkívül a kíséretből származik. A frank urak gallorómai vassusokat is felvesznek kíséretükbe s a germán paraszti kíséret-tagokkal együtt kisháborúba használják fel őket. Kimondhatjuk: *a föld és az emberek felett gyakorolt úri hatalom a ház-úri és a kíséret-úri hatalomból származott, sőt végső fokon ebből ered a királyi hatalom is.*³⁶

W. Schlesingerrel ellentétben H. Kuhn sokkal kevésbé tartja jelentősnek és általánosnak a kíséret intézményét: Nemcsak Schlesinger, hanem az egész régebbi német irodalom álláspontjával is szembezáll. Szerinte a germán kíséret létezésére csak két biztos forrásunk van: Tacitus és a XI. századi skandináv források. Ami a kettő között van, az csak hipotézis. A kíséret tehát két olyan speciális korszak terméke; mikor a germánok különösen hadakozók voltak. E két távoleső korszak fegyveres kíséretei hasonlítottak egymáshoz, s hasonlóságuk azt a látszatot kelthette, hogy az intézmény közben is folyamatosan fennállt. De nem ez volt a helyzet. A „Gesinde”; a „Dientsmannschaft”, a „Heerhaufen” ugyanis nem azonos a kísérettel. A kíséret szabad férfiak állandó, bár rendszerint nem élethosszig tartó köteléke. Egy hatalmasabb szabadot

³⁶ WALTER SCHLESINGER: Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte, Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Band I., Göttingen, 1963. 9—52.

szolgálnak, annak háztartásához tartoznak. Megbecsült helyzetben, az úrral kölcsönös hűségviszonyban élnek, csakis fegyveres és reprezentációs szolgálatra vehető igénybe. Egy ilyen kíséret fenntartásának feltételei ritkán alakultak ki. Állandó háborús állapot esetén lehetett csak fenntartani — ilyen volt a népvándorlás kora. Egyébként mivel kevés a pénz és a nemesfém — földdel ajándékozzák meg a kísérettagokat. De ezzel a kíséret meg is szűnik. A kíséret kialakulása szempontjából kedvező ha sok a háború és az elnyomottak elkeseredése. Ha a nagyurak veszélyeztetik a király hatalmát célszerű, ha a kíséret alacsonyabb rangú és idegen harcosokból áll. Ha népi hadsereg, vagy más „állami” fegyveres erő áll a fejedelem rendelkezésére, kevésbé szükséges a kíséret kialakítása. Kiséret csak ott alakulhat ki, ahol az úr is harcol, tehát a taktika kezdetleges. Általában már a népvándorlás nagy uralkodói is ritkán vettek részt személyesen a harcban és testőrségüknek sem volt sok lehetősége a tényleges harcra.

A legtöbb kutató szerint a germán kíséret az ókortól kezdve szinte a középkor derekáig létezett. Pedig még Tacitusnál is csak *négyszer* fordul elő a „comes” és „comitatus” szó ebben az értelemben és százszor is beszél a germán „nagyokról” anélkül, hogy a kíséretet említene. A népvándorlás keleti germánjainál nem találunk „Gefolgschaft”-ot. Nem ilyen jellegűek a nyugati gótok „buccellarii”-nak nevezett harcosai sem. Történeti bizonyítékokat a nyugati germánoknál sem ismerünk, csak nyelvészetieket, melyek meglehetősen bizonytalanok. Az angolszászoknál a kíséret a VII. század óta nem bizonyítható, a bőséges izlandi források a kíséretet nem említik. Sokat írnak viszont a kíséretéről a skandináv források. Norvégiában „hird”, „verdung”, „inndrott” a kíséret neve, a kísérő harcosé „hird-madr”, „verdungarmadr”, „huskarl” és „heidtegi”. Dániában a kíséret neve „wietherlagh”, a kísérő harcosé „witherlaxsman”. A kíséret intézményét 900 táján még nem ismerik norvégiában, a X. században is keveset hallunk róla, annál többet 1000 és 1066 között: ezek a norvég kíséret nagy évtizedei. A kíséret az angliai skandináv gyarmatokon alakult ki — innét származott át Norvégiába, innét pedig Dániába és Svédországba. Knut király huskarl-jai már túlnőnek a kíséret intézményén. A norvég kíséret szervezettebb, mint a nyugati germánoké. Tagjai rendszeres zsoldot kapnak, létszámuk állandó. 1066 után kevesebb a háború, a fegyveres kíséret udvari társadalommá válik, nem csak harcosokból áll már. Neve azonban a XIII. századig is megmaradt. Kuhn cáfolja, hogy a germán „Gefolgschaft”-nak közvetlen szerepe lett volna a vazallitás és a hűbériség kialakításában, mert nem létezett már a Merovingok korában. A vazallusok megjelenése előtt ismerünk a frankoknál nemszabad harcosokat, „Dientsmann”-okat. Ez az intézmény nem azonos a kísérettel, közülük kerültek ki a nem nagy tekintélynek örvendő hivatásos viadorok („kämpen”) és a „berserker”-ek.

A kíséret tehát csak két speciális helyen és időben alakult ki. A kíséret helyét nyugaton a Merovingok óta a vazallitás fogalalta el. Ahol vazallusok nem voltak ott a „Dientsmann”-ok, a „Kriegsknecht”-ek látták el a kíséret feladatát: meg a „kämp”-ek, „berserker”-ek, „reck”-ek (száműzött, hontalan emberek).³⁷

K. *Wührer* cáfolja H. Kuhn nézetét. Kimutatja, hogy a XIII—XIV. századi svéd jogkönyvekben is vannak a kíséretre vonatkozó adatok. Lehetséges, hogy a germán királyok mellett a kíséreten kívül más harcosok is kimutathatók, akik nem tacitusi értelemben vett kísérő harcosok. De hogy Tacitus és a keresztény skandináv királyságok kora között ne lett volna kíséret — ez ellentmond a történeti kontinuitás elvének. A kíséret megjelenési formái megváltoztak, de lényege nem, mert a „Gefolgschaft” viszony a germán élet alapmagatartásából ered. Csak így magyarázható, hogy a tacitusi

³⁷ HANS KUHN: Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft, (Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 1956. 1—83.)

és a XI—XIV. századi skandináv kíséret ennyire hasonlít egymáshoz. A „Gefolgschaft” kifejezés természetesen nem fordulhat elő a régi forrásokban, mert modern alakotású szó. A kíséret kialakulásának feltételei Anglia meghódítása és a IX—X. század között mindig megvoltak: nem szűntek meg a viking hadjáratok idején s germán „Gefolgschaft”-ok alakítják ki a IX. században az orosz, a X. században a lengyel államot. Kíséreti viszonyt fejez ki a „varég” szó — skandináv eredetű a „gridin” és a „druzina” szó is.

A germán hősi epika: a Gudrun, a Nibenlugenlied, a Heliand, a Beowulf, a Ludwigslied, a Widukind, soraiban a „Gefolgschaft” keresztény formáját ismerhetjük meg. A Merovingok és Karolingok idején a kíséret legkülönbözőbb formával találkozunk. *H. Brunner* és *Schwerin* kutatásai óta közismert, hogy a „trustis” a VIII. században eltűnik, de azután a kíséret új formákban jelenik meg („vasalli”, „austaldi”, „satellites”, „pueri palatini”). A kísérő harcosok a frankoknál, angolszászoknál, longobárdoknál egyaránt földbirtokos nemesekké válnak. A IX. században a szászoknál paraszti kíséretetek voltak, a frízeknél még a XIV—XV. században is.³⁸

R. Wenskus nagyszabású, alapvető művében hangsúlyozza, hogy a koraközépkori népek alkotmánya különösen akkor „herrschaftlich” jellegű, ha az uralkodó nagy kíséretre tud támaszkodni. Ezt *W. Schlesinger* bizonyította be. Szerinte a *W. Schlesinger* és *H. Kuhn* közti véleménykülönbség fő oka az, hogy a két szerző „Gefolgschaft”-fogalma különböző. *Kuhn* meghatározása sokkal szűkebb és sok jelentős „Gefolgschaft” forma nem fér bele. Így a „Heerhaufen”, amely pedig a „Gefolgschaft”-nak történetileg igen jelentős formája. A „Heerhaufen”-ekből új törzsek és „Personenverbandstaat”-ok alakultak ki. A szétszórta élők kíséret is kíséret s az a paraszti „Gesinde” is (l. *H. Brunner*, *Schwerin*, *Naumann*, *Bader*, *Bosl*). Délgermán területen a *Dienstmann*-okat sem lehet annyira különválasztani a kísérettől, mint *Kuhn* teszi. A kíséret intézménye a legkülönbözőbb népeknél kimutatható. *Jankuhn* már a korai bronzkorban feltételezi. De a kelta és germán őstörténetből ismert forma először a keltáknál alakult ki. A keltáknál nemcsak szabadokból áll és germánoknál is — kezdettől fogva — magában foglalja a „Dienstmann” elemet is. A kíséret különösen akkor szolgálta a társadalomban a „herrschaftlich” elem megerősödését, ha túlsúlyban volt benne a nemszabad („Dienstmann”) és az idegen („Recken”) elem. A Caesar által leírt forma, amit *Kuhn* „Heerhaufen”-nek nevez — törzsüktől elszakadt kalandvágó fiatalok gyülekezete. A kíséretetek különböző népek fiait egyesítik s majdnem korlátlan számú idegen beolvasztására alkalmasak. Minél hosszabb ideig vándorolnak, annál nagyobbra nőhetnek. Laza a szerkezetük és nagyobb véreségeket nehezen bírnak ki. A „Gefolgschaft” harcos ideálja — különösen északon — a paraszti rétegekre is áttérjed. Ezek azonban termelő munkát is végeznek. *Wenskus* szerint az állandóan fegyverbenálló kíséretetek teszik lehetővé a meghódított területek feletti uralmat s ők a *Dannbauer* és *Th. Mayer* által leírt „Königsfrei”-ek elődei.³⁹

J. F. Verbruggen szerint a frank atrustiók azért válnak feleslegessé a VIII. század közepén, mert a vazallusok egy része a királyi palotában lakott, vagy annak környékén. E kis állandó gárda neve „scara”.⁴⁰

³⁸ KARL WÜHRER: Die schwedischen Landschaftsrechte und Tacitus Germania. (Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 1959. 1—52.) — A skandináv kíséretekre l. még LUCIEN MUSSET: Problèmes militaires du monde scandinave, Ordinamenti militari in Occidente nell'altro Medioevo, I. k. Spoleto, 1968. 261. és 262.

³⁹ REINHARD WENSKUS: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelaltel, lichen gentes, Köln-Graz, 1961. 346—374.

⁴⁰ JEAN-FRANCOIS VERBRUGGEN: L'armée et la stratégie de Charlemagne. in: Karl der Grosse Lebenswerk und Nachleben I. k. Persönlichkeit und Geschichte, Düsseldorf, 1965. 421.

G. Tellenbach szerint a kíséreteknek vagy „hasonló személyi kötelékeknek” fontos szerepük volt a germán politikai közösségek megszilárdulásában és kiterjesztésében. A germán kísérethez hasonlóan írja le Polybios a kelta kíséretet, mely talán össze is függ a germánnal. A kíséret más kultúrákban is megtalálható — F. Hampl szerint Makedón Fülöp „hetairoi”-jai is kíséret.⁴¹

A Handbuch der Europäischen Geschichte c. Th. Schieder által szerkesztett munka 1. kötetében R. Wenskus és Th. Schieffer foglalják össze a germán Gefolgschaft-ról kialakult legújabb német álláspontot. Eszerint a Gefolgschaft a germán családfeje házi hatalmából alakult ki a kereszténység felvétele előtti időkben — kelta hatásra, speciális germán jelleget nyert s a germán-német alkotmánytörténet jelentős faktorává vált. A Gefolgschaft — mint Schlesinger megállapította — úr és „embere” közötti személyes viszony, mely önkéntes, hűségen alapszik, az „embert” tanácsadásra és hadi segítségre, urát pedig embere megvédésére és „szelíd” bánásmódra kötelezi. A fejedelmek udvarában kalandvágó fiatalok gyülekeztek, főleg nemesek s ezek a kíséret-tartó úr pozícióját erősítették. A testőrökiől főként az úrral fenntartott asztalközösség különböztette meg őket. Ők az úrral közösen étkeztek, a testőrök nem. A nyugtalan időkben szervezett nagy kíséretnek a vándorló népek szervezeti formáivá váltak. A letelepülés után a kíséreteket — birtokadományozás útján — szétszórták az ország egész területére (zerstreute Gefolgschaft).

A fejedelmek udvarában éltek a hazájukból száműzött harcosok is — a „recke”-k. Ezeknek nem volt kapcsolatuk a fejedelem uralma alatt álló nemzetségekkel, erősítették a fejedelem hatalmát, a társadalom „herrschaftlich” jellegét. Ugyanezt mondhatjuk a nem szabad eredetű, királyi szolgálatban álló személyekről is. Ezek — a dienstmann-ok elődei — is átvették a kíséret etosát s így a szabad kíséret-tagok és a nem szabad, vagy felszabadított dienstmann-ok között nem volt éles határ.

A nagyobb Gefolgschaft ura „princeps”-nek — főnemesnek számított s emberei a szabadok között különleges tekintélyt élveztek, mert nagy úr szolgálatában állni dicsőség volt.^{41/a}

A germán „Gefolgschaft”-ra vonatkozó néhány fontosabb nézet ismeretéből látható, hogy a germán népek történetében a fegyveres kíséret szerepe lényeges volt. A német historikusok egy része, különösen a korábbiak hajlottak a felé az álláspont felé, hogy a kíséret speciálisan germán intézmény s a germánok „jelkialkatának” speciális terméke. A kutatás azonban más népeknél is kimutatta a fegyveres kíséretet s ma már nem vonható kétségbe, hogy igen különböző helyeken, sőt korokban előfordult. Mindenesetre megtalálhatjuk a kialakuló feudális Európa legkülönbözőbb országaiban.

Igen jelentős a szerepe a kijeji Oroszországban.

Az orosz polgári történetírás klasszikusa: V. Kljucsevszkij szerint a kijeji Orosz-

⁴¹ Saeculum Weltgeschichte IV. k. Freiburg-Basel-Wien, 1967. 174. A kíséretnek a nyugati gót társadalomban is fontos szerepe volt. Részben nem szabadokból állt. A kíséret szabad állapotú tagjainak neve „buccellarii”, vagy „saiones”. A buccellarius addig tarthatta meg urától kapott földjét, míg ura kíséretében maradt. Jogában állt urat változtatni, de ilyenkor a régi urától kapott ajándékokat vissza kellett adnia. A buccellarius fiai ura fiainak kíséretébe tartoztak. A buccellarius leánya csak akkor tarthatta meg az apja által kapott ajándékot, ha az úr valamelyik buccellariusához ment nőül. A buccellarius által kapott ajándék földbirtok is lehetett, a „saio” viszont csak fegyvert kaphatott urától. Lehetséges, hogy a buccellarius intézmény csak a vizigótok letelepedése után keletkezett. Latin neve arra vall, hogy korábban nem ismerték. Magyarázható a buccellariátus keletkezése úgy is, hogy a vándorlások idején családapák is beléptek a fejedelmi kíséretbe, hogy magukat és családjukat jobban megvédhessék. Mivel önálló háztartásuk volt, a fiatalokkal ellentétben szükségük volt földre is. DIETRICH CLAUDE: Adel, Kirche und Königtum im Westgotenreich, Sigmaringen, 1971. 38—43., 85—86.)

^{41/a} Handbuch der Europäischen Geschichte, Ed. Theodor Schieder, Band 1. Europa im Wandel von der Antike zum Mittelalter, Ed. Theodor Schieffer, Stuttgart, 1976. 104—105.

ország társadalmának legfelső rétege a fejedelmi druzsina. Két részre oszlik: felső része a „fejedelmi emberek”, vagy bojárok, az alsó a „gyerekek”, vagy „ifjak” együttese. Szerinte — s e nézetét a történészek többsége *nem* követi — a druzsina a fejedelem s a nagyobb városok fegyveres polgárságából alakult ki s a XI. században még kevésbé különbözött a kereskedőktől. Harcosréteg volt a druzsina, de a nagy kereskedővárosok szervezete is katonai volt s a városi harcosok is mindig részt vettek a fejedelem hadjárataiban a druzsinával együtt. A fejedelmi druzsina, mely katonai vezetőréteg volt, együttal az orosz kereskedők élén maradt. E kereskedőréteg a X. század közepén nem szláv, hanem skandináv. Csak később választja el a földbirtok a druzsinát és a városi kereskedőket. A druzsinába felvettek szlávokat is, főleg a városi katonai tanácsok tagjait, de a X. századi követlajstromokból kiderül, hogy a druzsina újabb tagjainak zöme is varég és még a XI. században is túlnyomó a druzsinában a varég elem.

Minden fejedelemnek volt druzsinája. Létszáma 2—3000 fő is lehetett. (A XII. század második felében több tucat fejedelem volt, talán száz is.) A druzsina a XII. században is kevert. A szlávokon s a varégek most már eloroszosodott utódain kívül türkök, polovcok, kazárok, zsidók, ugorok, ljachok, litvánok, csudi-k találhatóak a druzsinákban. Tagjai egyik fejedelemtől a másikhoz vándorolhattak. Jarosláv halálától 1228-ig 150 druzsina-tag nevét ismerjük. 6 esetben marad meg a druzsinnyik egy fejedelem halála után fiának druzsinájában. A XI—XII. században már az ifjabb druzsina tagjainak is van földbirtokuk, de inkább a kereskedelem és a zsold érdekli őket. A XIII—XIV. századi részfejedelmek korában a druzsina anakronisztikussá válik, tagjainak harciassága már csekély.⁴²

O. Hötzsch szerint a druzsina az orosz vérségi nemességgel ellentétben tipikus „Gefolgschaft”. Tagjainak eleinte nincs földbirtokuk, a fejedelem udvarában élnek. Két részből áll. Az idősebb druzsina tagjai a király tanácsosai és harcosai egyszersmind. Szabad állapotúak s közülük kerül ki a fővezér („vojvoda”) s a fejedelem helyettese („poszadnik”). Ez a későbbi „bojár дума” magva: Az ifjabb druzsina alsóbbrendű szolgálatokat teljesít — hadiszolgálatot is. Általában szintén szabadokból áll (bojárok fiai — bojárfiak), de hamarosan nemszabadok és félszabadok is kerülnek közéjük. Az idősebb és ifjabb druzsina nincs egymástól elzárva, az ifjabb druzsinából fel lehet emelkedni az idősebbe. A részfejedelmek egymás között vívott harcai idején a druzsinák olyan nagy létszámúakká válnak, hogy a fejedelmek nem tudják druzsináikat udvarukban eltartani, hanem földbirtokot adnak nekik. Sok „vidéki bojár” (orosz vérségi nemes) is lép a druzsinákba. A XI. század óta a vérségi nemesség és a druzsinák kezdenek összeolvadni s a krónikák nem különböztetik meg a kettőt.⁴³

K. Stählin szerint az idősebb druzsina tagjainak (bojárok, ognicsánok) fő értéke nem személyes vitézségük, hanem kíséretük nagysága. A X. században a városi vezetőkkel együtt a fejedelmi дума tagjai. Később már csakis ők alkotják a fejedelmi dumát, valószínűleg magukba olvasztották a városi vezetőket. A fiatalabb druzsina tagjai főleg saját személyükben szolgálják fejedelmüket. Régebben „grid” a nevük. Alsóbb rétegük az „otroki”, kik között nemszabadok is voltak. Ezek egyaránt teljesítettek katonai és házi szolgálatot. Az ifjabb druzsina felsőbb rétege a „gyetszkije”: bojárfiúk. Oroszországban gyakrabban előfordul, mint Nyugateurópában, hogy egy fejedelem

⁴² W. O. (Vaszilij Oszipovics) KLIUTSCHEWSKIJ: Geschichte Russlands, I. k. Stuttgart-Lipscse-Berlin, 1925. 162., 197., 376.

⁴³ OTTO HÖTZSCH: Adel und Lehnswesen in Russland und Polen und ihr Verhältniss zur deutschen Entwicklung, (Historische Zeitschrift, 1912. 540—570.)

emberei átmennek a másik fejedelemhez. Itt erősebb a személyes elem, a „Gefolgschaft” maradványa.⁴⁴

K. Kadlec szerint a bolgár államban a fejedelmi kíséretben sok a nomád harcos (bogatyir). A bolgár katonai arisztokrácia méltóságnevének jelentése: „a trustis tagja”. Később nagybirtokosokká válnak, s ekkor az uralkodói hatalom meggyengül. A szláv népek közül az oroszoknál legnagyobb a kíséret szerepe. Az öregebb és fiatalabb druzsina közül a források néha csak az öregebbet nevezik druzsinának. A fiatalabb druzsina ifjabb és evésbé előkelő harcosokból áll. Az első druzsinnyikok vikingek. Korán keverednek a szlávokkal. A X. század óta magyar, türk és lengyel druzsinnyikok is vannak. A druzsinák létszáma a nagyobb fejedelmeknél, *Hruseuszkij* szerint párszáz, esetleg 1000 fő, kisebb fejedelmek esetében 100, vagy még kevesebb. A XIII. század elején már kivételes eset, hogy a druzsina együtt éljen urával.⁴⁵

A. Eck a saját druzsinával rendelkező bojárokat a fejedelem nagyvazallusainak nevezi — az ő druzsinnyikjaikat pedig alvazallusoknak. A fejedelmi druzsinák létszáma 300—3000 fő. Háborúban elitsapat, békében a fejedelem udvara és tanácsa. Közülük választja ki a fejedelem adminisztratív, rendészeti, pénzügyi és igazságügyi funkcionáriusait. A druzsina egymagában nem elegendő a hatalom biztosítására, szükséges a városok s a nép bizonyos fokú együttműködése is. A XIII. században már nem druzsinnyikokról hallunk, hanem „szlugákról” (servitorok). A druzsina nem zárt kaszt. A fiatalabb druzsinából át lehet jutni az idősebbe, ha a harcos kitüntette magát, vagy korosabb lett. Tudunk pópa fiáról, szücsről, parasztról, aki bekerült a druzsinába. Gazdag polgárok, kereskedők, földbirtokosok a városi katonaságtól átmentek a druzsinába és ott döntő befolyásra tettek szert. A „druzsina” név eltűnté után is megmarad a „bojár”, „muz”, „dvorján” elnevezés. A „bojárfíú” név a XIII. században szorítja ki az „otrok” elnevezést. Ekkor a leggyakoribb a „bojárrok” és „szabad servitorok” elnevezés, ami az idősebb és fiatalabb druzsinának felel meg.⁴⁶ B. D. *Grekov* hangsúlyozza, hogy a kijevi fejedelemségben használt egyetlen katonai szakkifejezés: a „grid”, varég eredetű — s ez sem tudta a „druzsina” szót kiszorítani. 944-ben Igor fejedelem követi névsorában a varég nevek mellett már szláv, finn és török nevek is szerepelnek.⁴⁷

G. *Vernadsky* szerint a kijevi fejedelemségben a „muz” szláv nemzetségi-törzsi előkelő. Az új arisztokráciát a fejedelmi druzsina alkítja ki. Az első fejedelmek idején ez svéd varégekből állt. A viking elem szaporodott, mikor új „varángokat” fogadtak a tengerentúlról. Voltak benne szláv „muz”-ok és idegenek (oszétek, magyarok, türkök stb.) — a XI. századra elszlávosodnak. A fiatalabb druzsina eredetileg a fejedelem apródjai, kisebb háztartási szolgálói, mintegy a fejedelmi „familia” tagjai. A XII. században, Szuzdalban tűnik fel a „dvorjánin” elnevezés. 1072 óta az idősebb (nagyobb) druzsina tagjainak kettős védője van. Nem az egész orosz vezetőréteg szolgál a druzsinában, van vérségi és vagyoni arisztokrácia is. A harcban a döntő csapást valószínűleg a lovas és kis létszámú druzsina mérte. A városi milíciák lovas tudománya gyenge volt; ezért volt szükség a nomád segédanyagveresekre.⁴⁸

A *Geschichte der UdSSR* c. munka szerint a XI. században druzsinnyikok már nagybirtokosok és összeolvadtak a többi nagybirtokossal. Az idősebb druzsina

⁴⁴ KARL STÄHLIN: *Geschichte Russlands von den Anfängen, bis zur Gegenwart*, Graz, 1961. (az 1923-as kiadás utánnnyomása) I. k. 68., 71., 110., 113., 185.

⁴⁵ KAREL KADLEC: *Introduction a l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*. Párizs, 1933. (Collection des manuels publiée par l'Institut d'études Slaves III.) 66., 148.

⁴⁶ ALEXANDRE ECK: *Le moyen âge russe*. Párizs, 1933. 6., 10., 15., 23., 49., 118., 185—187.

⁴⁷ B. D. (Borisz Dimitrijevic) GREKOV: *Der Kampf Russlands um die Errichtung seines Staates*, Lipcse, 1948. 90., 109.

⁴⁸ GEORGE VERNADSKY: *Kievan Russia*. (A History of Russia II. k.) New-Haven, 1948. 135—139.

tagjai saját druzsinákat is tartanak, melyek létszáma a bojár birtokának nagyságától függ. A bojár druzsinák a fejedelem seregében külön osztagot alkottak, nem olvadtak össze a fejedelem druzsinájával. A fejedelem s a bojárok druzsináinak létszáma összesen több ezer főre rúgott. Ez elég a „belső rend” fenntartására, külső veszély esetében azonban a népfelkelés volt a döntő. A fejedelmek később szembekerülnek megerősödött bojárjaikkal, s ilyenkor a „dvorjánokra” (feudális „Dienstmann”-ok) támaszkodnak. Ezeket „bojárfiúk”-nak is nevezik. Ezek fejedelmi és bojár druzsinák fiatalabb és alacsonyabb rangú tagjai. Csapataikban parasztjaik („szmerd”) is harcoltak, mint gyalogosok.⁴⁹

Bartha A. szerint a fegyveres kíséretet védelmi funkciója fejében a nemzetségek tagjai tartották el — önként. A nemzetségi közös földeknek a fegyveres kíséret tagjait illető darabjait a többi nemzetségtagok művelték meg. A vasfegyverek elterjedése után a hadjáratok szervezése, a kíséret számára állandó szükségletté vált. A kíséret tagjai az idegen népek kifosztása útján gyorsan gazdagodtak. Kísértést jelentett számukra, hogy ezt a „módszert” „befelé” is alkalmazzák, bár ez kockázatos vállalkozás volt, mert a köznép sem volt fegyvertelen. A törzsfő elnyomó funkcióját megkönnyítette, hogy a kíséret többnyire idegenekből, vagy más törzsek tagjaiból állt. A nomád népek-nél a kísérek felszerelése jó volt, de a vasfegyverek olyan drágák, hogy beszerzésükbe a harcosok gyakran tönkrementek. *Ibn Fadhlan* szerint az oroszok fejedelmét 4000 fegyveres kísérte állandóan. A „muz” („férfi”) kifejezés a IX—X. században a fegyveres kíséret, a fejedelmi környezet tagjait jelölte — korábban a nemzetségi-törzsi szénior réteget. Az adót a druzsina hajtotta be. Bíborbanszületett Konstantin leírása szerint a kijvei druzsina ősztől tavaszig a falvakban az adót szedte be s elsősorban a falvak népén élésködött. *Minorszkij* szerint — írja *Bartha* — a X. század közepétől a skandináv réteg elszlávosodik. A skandináv nevek továbbélése nem feltétlenül jelent skandináv etnikumot. Szvjatoszláv (957—972) kormányzata és hadserege már döntő többségében szláv. A druzsinákon belül már a VIII—IX. században jelentős vagyoni különbségek vannak. A X. században a birtokszerzés még nem általános — a gazdagodás legfontosabb forrása: a zsákmány.⁵⁰

Lengyelországban I. Mieszko és Vitéz Boleszláv idejében szerepel a druzsina. *St. Kutrzeba* szerint elsősorban, de nem kizárólag fiatalok voltak tagjai, kik nemzetségüket elhagyva a fejedelemhez csatlakoztak. Egyes nagyobb várakban laktak. A fejedelem eltartotta őket és kiházasította gyermekeiket. A druzsina párezer, legfeljebb néhány tízezer (!) harcosból állt.⁵¹

O. Hötzsch szerint nem állapítható meg, hogy ez a druzsina germán eredetű-e, vagy sem.⁵²

⁴⁹ Geschichte des UdSSR I. Feudalismus 9—13. Jh. Erster Halbband, Berlin, 1957. 67., 103., 161., 167., 169., 171., 296. MANFRED HELLMANN szerint az orosz druzsinák esetleg már a varégok megjelenése előtt is kialakulhattak. A XI. század közepén a részben még skandinávokból álló druzsina még egységes volt. Ezután vált két részre. Az öregebb druzsina nagybojárokból s ezek saját druzsináiból állt, a fiatalabb druzsina harcosai pedig egyenként, személyesen függtek uruktól. A X—XI. században földadományozás még nincs. A druzsina-tag ellátását a hadizsákmány fedezi. Az idősebb druzsina tagjaiból fejedelmi helytartók, nevelők, vagy a fejedelem fiainak ellenőrei is lehettek, de csak ritkán települnek le tartósan a fejedelem udvarától távol. (Handbuch der Europäischen Geschichte. Band 1. Stuttgart, 1976. 924., 935.)

⁵⁰ BARTHA ANTAL: id. m. (1963) 261—262. BARTHA A.: Kijev és Itil (Történelmi Szemle, 1964. 223., 228., 240., 252.) BARTHA A.: A IX—X. századi magyar társadalom, Budapest, 1968. 9. A. BARTHA: Barbarian and Early Feudal Societies on the Fringes of Europe, Études Historiques, Budapest, 1970. 207.

⁵¹ STANISLAUS KUTRZEBA: Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte, Berlin, 1912. 10—11.

⁵² O. HÖTZSCH: id. m. 571—572.

Mint *Kossányi B.* tanulmányából is megtudhatjuk, a lengyel druzsina emlékét *Ibrahim ibn Jakub* arab történetíró és a lengyel Anonymus tartották fenn. A hasonló frank és orosz intézményekkel ellentétben a lengyel druzsina átmeneti jelenség — Vitéz Boleszláv után nem hallunk róla.⁵³

M. Handelsman szerint Mieszko druzsinája 3000 főből állt. A meroving trustissal s az orosz druzsinával ellentétben tagjai katonailag szervezett szolgáló népek, bár lehetek közöttük szabadok is. Gallus „acies curialis”-nak nevezi őket. Elvben a királyi udvarban, a valóságban a várakban laktak — eleinte ideiglenesen, később állandóan. Idővel a druzsina eltűnik és volt tagjai várkatonákká válnak.⁵⁴

Z. Wojciechowski szerint nem csak azok kerültek Lengyelországban a milesek közé, akik a druzsina tagjai voltak. A druzsina eleinte nélkülözhetetlen volt a fejedelem számára, később, mikor hatalma erősödött, már nem. Ekkor a druzsina el is tűnik. A druzsina valószínűleg frank mintára alakult ki Nagymorávia és Csehország közvetítésével.⁵⁵ A meroving „trustis dominica”-val hasonlítja össze a lengyel druzsinát *A. Gieysztor* is.⁵⁶

J. Bardach vitába száll *A. Vetulanival*, aki szerint a lengyel druzsina az 1037—38-as népi felkelés után szűnt meg, amikor leromboltak egy csomó olyan falut, melyek feladata a várak és a druzsina ellátása volt. Nem emiatt szűnt meg a druzsina, hanem a normális társadalmi-katonai fejlődés következtében — a hasonló intézmények másutt is megszűntek. A lengyel druzsina állandó lovas egységekből áll, parancsnokuk az uralkodó. *Ibn Jakub* 3000 ilyen harcosról szól s e szám nem túlzott, hiszen a várakban szétszórva is laktak. Boleszláv III. Ottónak 300 páncélos vitézt ajánlott fel — valószínű, hogy jóval több páncélosa lehetett. A druzsina nem egyszerre szűnt meg, fokozatosan testőrséggé zsugorodott: „acies curialis” lett belőle. A lengyel királyok háborúiban ezt az acies curialist a nagyurak aciesei egészítették ki. A druzsina eredete a katonai demokrácia korába nyúlik vissza. Jelentősége a X—XI. században igen nagy — *F. Graus* szóhasználatával élve „staatsgefolge”-nak nevezhető, mert az egész lengyel állam katonai szervezete.⁵⁷

Csehországban *K. Kadlec* megállapítása szerint a kíséret tagjai („druzi”) lovagok módjára fegyverkeznek, de nem szabadok. Társadalmi helyzetük hasonló a német miniszteriálisokéhoz.⁵⁸ *V. Vaneček* szerint a nyugati szlávoknál a VII—VIII. század előtt nem voltak állandó druzsinák, csak alkalmi fegyveres csoportok. Az állandó druzsinák az állammal egyidőben alakulnak ki. A druzsina általános társadalomtörténeti jelenség. A cseh fejlődésben a IX. század második felében tűnik fel — s a lengyelekéhez lehetett hasonló. A szó cseh forrásokban a XIV. században tűnik fel és akkor már *fegyveres udvari népet* jelent. Nem tudjuk, mikor alakult ki, lehetséges, hogy még a kereszténység felvétele előtt. A druzsina akkor kezd bomlani, mikor

⁵³ KOSSÁNYI BÉLA: A lengyel nemesi társadalom megalakulása, (Történeti Szemle, 1916. 228. 261.)

⁵⁴ MARCELI HANDELSMAN: Die mittelalterliche polnische Sozialgeschichte, Stuttgart, 1920. 65.

⁵⁵ ZYGMUNT WOJCIECHOWSKI: La condition des nobles et le problème de la féodalité en Pologne au Moyen Age, (Revue Historique de Droit Français et Étranger, 1936. 651—664.) *Z. WOJCIECHOWSKI*: L'état polonais au moyen age, Histoire des institutions, Párizs, 1949. 85—87.

⁵⁶ ALEKSANDER GIEYSZTOR: Recherches sur les fondements de la Pologne médiévale: état actuel des problèmes, (Acta Poloniae Historica, 4. (1961) 16.)

⁵⁷ JULIUSZ BARDACH: L'état polonais du haut Moyen Age, (Acta Poloniae Historica 5. (1962) 28—29.) *J. BARDACH*: L'état polonais aux Xe et XIe siècles, L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des états nationaux, Varsó, 1968. 296—298. Megjegyzendő, hogy az archaikusabb fejlődésű Litvániában még a XIII. században is hallunk fejedelmi druzsináról. (KONSTANTINAS AVIZONIS: Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385, Berlin, 1932. Historische Studien 223., 68.)

⁵⁸ KAREL KADLEC: id. m. 201.

tagjai a fejedelmi vár közelében földet kapnak és csak külön hívásra kell hadba vonulniuk. Csehországban csak IX—XI. században volt druzsina. A XI. században nemcsak a fejedelmek, hanem a főuraknak is vannak druzsináik.⁵⁹ F. Graus szerint a IX—X. században Európában négyféle fegyveres kíséret különböztethető meg: 1. Az egyszerű kíséret, mint a normannok hadjárataiban és a skandináv államokban, 2. A „Gefolgsheer”, mely átmenet a kíséret és a hadsereg között. A népvándorlás idején volt általános. A IX—X. században talán a magyaroknál létezett ilyen kíséret. 3. A „nagy”, vagy „állami” kíséret, mely a már letelepült népeknél fordul elő. Ennek már nemcsak a katonai, hanem közigazgatási funkciói is voltak. 4. Feudalizálódo kíséret — mely már territoriális szervezetű. Ebből alakul azután ki a nemesség. A X. században a király hatalma elsősorban a hazai fegyveres kíséreten nyugszik. Kisérete a királyon kívül a királynénak, a dinasztia többi tagjának és a nagyuraknak is lehetett. Nagyobb, fejlettebb országban a kíséretben munkamegosztás fejlődik ki és lassanként *udvarrá* válik. A nagymorva birodalomban nem bizonyítható, hogy volt-e kíséret, a lengyeleknél, az elbai szlávoknál és a cseheknél azonban kétségkívül volt. A cseh druzsina már 845 előtt létezett és szó esik róla még 1197-ben is. A kíséretet az úr a szákmányból elégitette ki. Békeidőben erre nem volt lehetőség — földet kellett adományoznia a kíséret harcosnak. Így született meg a hűbériség. Középeurópában a feudalizmus kifejlődése lassúbb. A primitívebb viszonyok jóvoltából a királyi hatalom tovább tud erős maradni (így pl. Magyarországon). A király hatalma Csehországban is jelentős marad. A kíséret territoriálissá válik, várak köré szerveződik.⁶⁰

K. Richter megállapítja, hogy a kíséret szerepe a középkori államok kialakulásában igen jelentős. Az új területeket gyakran kisebb kíséret hódítja meg. A IX. századi morváknál már voltak fegyveres kíséret, a X. századi Cseh-, Lengyel- és Magyarországon pedig már Graus féle „nagykiséret” alakult ki. A nagykiséret segítségével uralkodik a fejedlem a már megtelepült népen. A kíséret tagjai szervezőigazgató tevékenységet fejtenek ki s a várakból kormányozzák az ország területét. A mágnásoknak is voltak kíséreteik. A Przemyslidák a nagykiséret segítségével ritkították meg a régi vérségi nemességet s a nagykiséretből alakult ki ez az új cseh nemesség.⁶¹

Megállapítható tehát, hogy a fegyveres kíséret a legkülönbözőbb népeknél megtalálható igen jelentős intézmény, melynek rendkívül fontos szerepe volt az európai feudális társadalmak és államok kialakulásában. Nyugat Európában a fegyveres kíséret feudalizációja igen gyorsan bekövetkezett s a kíséret harcosokból feudális nemesség alakult ki. Kelet-Európában némileg eltérő volt a fejlődés s a fejedelmi hatalom nagyobb mértékben és hosszabb ideig tudta felhasználni a kíséretet a maga céljaira. Ebből a tényből kiindulva dolgozta ki *Makkai L.* rendkívül szellemes elméletét, mely szerint a keleteurópai népek nagyurainak már a VIII—IX. században is volt fegyveres kíséretük, de a szabadok is fegyveresek s a kíséret sem számban, sem fegyverzetben nem olyan erősek, hogy a tömegeket szolgátságba tudták volna dönteni. A hatalom még megosztott állapotban van, a földművelés és az ipar alacsony termelékenysége megakadályozza a katonai erő koncentrációját, ami feltétlenül szükséges a monarchia kialakulásához, képes megtörni az oligarchikus partikularizmust és le tudja fegyverezni a szabad parasztokat. Ebben az időben a rivalizáló

⁵⁹ VÁCLAV VANEČEK: Les „družiny” (gardes) princières dans le débuts de l'état tchèque, *Czasopismo prawnohistoryczne, Annales d'histoire du droit*, Tom. 2. 1949. 427—447.

⁶⁰ FRANTISEK GRAUS: Raně středověké družiny a jejich význam při vzniku států ve střední Evropě. *Ceskoslovenskij Casopis Historicky*, 1965. 1. sz. 1—18. F. GRAUS: Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa, (*Historica X.* (1965) 5—65.)

⁶¹ KARL RICHTER: Die böhmischen Länder im Früh- und Hochmittelalter, in: *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*, szerk: Karl Bosl, I. k., Stuttgart, 1967. 202—203.

erők semlegesítik egymást. Döntő fordulatot jelent egy, a törzsi harcosokénál hatékonyabb, új haditechnika megjelenése s egy kivételes gazdasági konjunktúra, melyeszközöket biztosít a fegyveres erő fenntartására. A VIII—IX. században a régészeti leletek s az egykorú leírások szerint egész Kelet-Európában azonos felszerelésű és taktikájú lovasság alakult ki.(!) Az új haditechnika feltétele a kengyel elterjedése. A nehéz és könnyű lovasság ügyes kombinációja alakul ki — lényegében egy némileg nehezebb fegyverzetű és ütőképesebb könnyű lovasság. Az így felszerelt kísérő harcosok a törzs fegyveres szabadjaitól elszakadva, mint hivatásos katonák élnek együtt az ifjabb druzsinában, a nehézfegyverzetű öreg druzsina mellett. A kíséret klasszikus formája Kelet Európában az orosz druzsina. (Ezzel egyidőben tűnik fel Nyugat Európában is a kengyel elterjedése nyomán az új lovasság.) — A druzsina kialakulásának jelentős gazdasági-társadalmi következményei voltak. A druzsina eltartására a nemzetség, a törzs vagyona már nem volt elegendő, fegyvereit a paraszti ipar nem tudja már elkészíteni, kereskedők útján kell beszerezni. A kísérő harcosok kardját a Rajna vidékén, sisakját, páncélját az arab fennhatóság alá került Perzsiában gyártották. Jelentős az arab pénz szerepe. A druzsina nagy korszaka egybeesik az arab kereskedelem kelet-európai expanziójával és mindkettő véget ér 950 után. 970 után már nincs druzsina(!). A druzsina tagjai nem földbirtokosok, a saját eltartásukhoz szükséges termékeket a hódító-zsákmányoló hadjáratok mellett brutális „adószedés” útján biztosítják. Az ilyen „adószedés” a törzsi arisztokrácia érdekeit is sérti. Egy ilyen akció alkalmával a drevlján törzs előkelői Igor kijevi fejedelmet egész druzsinájával együtt lemészárolják. (Igor özvegye, Olga azután bosszút áll: az egész drevlján nemességet kiirtja.) A törzsi arisztokrácia nem tud a druzsinának hosszú ideig ellenállni, gyakran előfordul, hogy tagjai beállnak a druzsinába és előjogaikról is lemondanak. A törzsi-nemzetségi szervezet felbomlik. A X. századi orosz krónika még említi a törzseket, a XI. századi már a X. századi törzsneveket sem ismeri. A druzsina erre az időre már kiírtotta, vagy asszimilálta a törzsi-nemességet. A kizsákmányolás nem a régi patriarkális formák között történik: a nép által fizetett adó a fejedelem s rajta keresztül a druzsina jövedelmévé válik. A fejedelem most már védi a népet a druzsina önkényes „adószedéseitől”. Ez időben a druzsina értéke már devalválódik. Magyarországon a XI. század elején a „király serege” elsősorban varég-oroszokból áll, közvetlen parancsnokuk a trónörökös. Ez azonban csak testőrség (orosz-testőr). Testőrséggé válik a druzsina a XI. században Cseh-, s a XII. században Lengyelországban is („acies curialis”) Oroszországban a druzsina valamivel tovább él.

A szabadok feudális függéséhez vezető folyamat Kelet-Európában 200 évig tartott és elsősorban a várszervezet formái között ment végbe. A nagybirtok szerepe kevésbé fontos, mint Nyugat-Európában. Nyugaton a lovagi hadművészet az uralkodó. A lovagok kis létszámú elitharcosok, fegyverzetük igen drága. A keleteurópai lovasok fegyverzete könnyebb, létszáma nagyobb, a lovagi fegyverzetű nehéz lovasság itt nem válik általánossá, bár a fejedelmek ilyen irányban próbálják a hadseregeket reformálni. A könnyebb fegyverzetű lovasok eltartásához nem szükséges a termelőerők olyan nagymértékű koncentrációja, mint a lovagokéhoz. Nem kell hozzá nagybirtok és jobbágyság, elegendő a szabad parasztnak a várszervezetben végzett munkája. — A cseh, lengyel és magyar várak eredetileg a törzsi arisztokrácia székhelyei. Valószínű, hogy az ifjabb druzsinát kisebb csoportokra tagolva a várak köré telepítik. A X. század közepe óta a törzsi arisztokrácia várai a fejedelem kezébe kerülnek. A várrendszer és a királyi birtokok udvarházainak (curtis, dvor) alacsonyabb harcosrétege nem teljesen a druzsinából származik. De bármilyen eredetű is, tagjai nem válnak a várak parasztjainak földesurává. A parasztoktól beszedett adókból származó jövedelmek egyrészt kapják, de földjüket is művelik. A szabadok

többsége nem harcos. — A harcosok alsó rétege tehát a XI—XII. században a király kezében marad. E könnyű fegyverzetű félparaszti katonaság a barbár korszak maradványa.⁶²

A kísérettel foglalkozó irodalom főbb eredményeinek ismeretében — úgy gondoljuk — nem lehet kétséges, hogy a kíséret a kelta, germán, szláv és nomád népek társadalmának egyik kiemelkedően fontos intézménye volt, nemcsak a hadakozás nélkülözhetetlen eszköze, hanem az állam kormányzása szempontjából is igen fontos, bizonyos korszakokban pótolhatatlan, a társadalom szerkezetének további alakulása szempontjából is igen nagy jelentőségű intézmény.

András Borosy

ANSICHTEN ÜBER DEN FRÜHFEUDALEN GEFOLGSCHAFT

Diese Mitteilung will die Orientierung in der Literatur der früh-feudalen Gefolgschaft fördern. Erstens bespricht sie die Hauptansichten der sich mit den Gefolgschaften der Reiternomaden befassenden Literatur, in erster Linie die Arbeiten von *Vladimirov*, *Gy. Németh* und *A. Bartha*. Der grösste Teil der Mitteilung befasst sich mit der germanischen Gefolgschaft. Von den älteren Autoren bespricht sie in erster Linie die Meinungen von *G. Waitz*, *H. Brunner*, *J. Flach* und der *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, von der neueren deutschen Literatur die Ansichten von *W. Schlesinger*, *H. Kuhn*, *K. Wührer* und *R. Wenskus*. Nacheinander folgt die Besprechung der sich mit den Gefolgschaften der slawischen Völker befassenden, in nichtslawischen Sprachen geschriebenen Werke, und am Ende die über die Gefolgschaften der osteuropäischen Völker aufgestellte Theorie von *L. Makkai*. Von dieser Theorie kann der Verfasser Makkais Anschauung nicht annehmen, dass im VIII—IX. Jahrhundert alle osteuropäischen Völker die selbe Kavallerierüstung und Taktik benutzt hätten.

⁶² L. MAKKAI: id. m. 261—287. — Makkai László elmélete rendkívül érdekes és gondolatébresztő. Nagy kár, hogy igen kevés adattal támasztja alá. Célzerű lett volna közölnie, honnét veszi, hogy a fiatalabb druzsina könnyebb fegyverzetű volt, mint az öregebb, és hogy mit ért pontosan magyar viszonylatban a fiatalabb druzsinán. Nem tudjuk elfogadni azt az állítást, hogy a VIII—IX. században a keleteurópai népek lovassága azonos felszerelésű és taktikájú. A lovasnomád és a szláv földművelő népek harcosainak felszerelése és taktikája nem lehetett egészen egyforma. Lényegesen különböző volt pl. egy varég és egy besenyő harcos felszerelése és taktikája.

TARTALOM

<i>Varga Ilona: Államigazgatás a 17. századi Oroszországban</i>	3
<i>Borosy András: Vélemények a korá-feudális fejedelmi kíséretéről</i>	19

Tom. I. (1957): GAÁL ENDRE: *Adatok Szeged felszabadulásának történetéhez, 1944—1945* [ENDRE GAÁL: *Données sur l'histoire de la libération de Szeged, 1944—1945*], pp. 3—24. G.SOÓS KATALIN: *A munkásság helyzete és sztájkharca Szegeden az 1920-as években* [KATALIN G. SOÓS: *Les conditions des ouvriers de Szeged et leurs mouvements de grève dans les années vingt de notre siècle*], pp. 25—55. GULYA KÁROLY: *Kommunisták és baloldali szocialisták tevékenysége Szegeden (1933—1939)* [KÁROLY GULYA: *Les activités des communistes et des socialistes de gauche à Szeged (1933—1939)*], pp. 56—72. M. TÓTH ERZSÉBET: *Adalékok három Csanád megyei nagyközség nemzeti bizottságának történetéhez* [ERZSÉBET M. TÓTH: *Contributions à l'histoire des comités nationaux de trois communes du département de Csanád*], pp. 73—108.

Tom. II. (1957): BÁNKUTI IMRE: *Az Alföld népének harca a török hódítók ellen a mohácsi csata után, 1526—1527* [IMRE BÁNKUTI: *La lutte du peuple de l'Alföld contre les envahisseurs turcs après la bataille de Mohács, 1526—1527*], pp. 3—30. B. KOVÁCS ERZSÉBET: *A karcagi üveggyár története, 1940—1956* [ERZSÉBET B. KOVÁCS: *Histoire de la verrerie de Karcag, 1940—1956*], pp. 31—57.

Tom. III. (1958): KULCSÁR PÉTER: *A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca* [PÉTER KULCSÁR: *Quelques problèmes de l'organisation d'Etat Hongrois. La lutte entre Étienne et Ajtony*], pp. 1—39.

Tom. IV. (1958): KÖPÖSDI VERA: *A mezőgazdasági munkásság mozgalmi Békés megyében 1905—1907-ben* [VERA KÖPÖSDI: *Les mouvements de grève des ouvriers agricoles dans le département de Békés au cours des années de 1905—1907*], pp. 1—65.

Tom. V. [=Studia mediaevalia historiae universalis, tom. I.] (1959): WITTMAN TIBOR: *Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez (1606—1618)* [TIBOR WITTMAN: *Sur l'histoire des années de crise du régime des Habsbourg d'Autriche (1606—1618)*], pp. 1—47.

Tom. VI. (1959): G.SOÓS KATALIN: *Tíz év a szegedi kommunista mozgalom történetéből (1919—1929)* [KATALIN G. SOÓS: *Dix ans de l'histoire du mouvement communiste de Szeged (1919—1929)*], pp. 3—13. SERFŐZŐ LAJOS: *A munkásság helyzete és a kommunisták tevékenysége Szegeden az 1929—1933-as gazdasági válság idején* [LAJOS SERFŐZŐ: *La situation des ouvriers et les activités des communistes de Szeged pendant la crise économique de 1929—1933*], pp. 15—45. SERFŐZŐ LAJOS: *A Kommunista Magyarországi Pártjának tevékenysége a munkás kultur- és sportmozgalomban (1925—1930)* [LAJOS SERFŐZŐ: *L'activité du parti des communistes en Hongrie dans le mouvement culturel et sportif (1925—1930)*], pp. 47—79.

Tom. VII. [=Studia mediaevalia historiae universalis, tom. II] (1961): WITTMAN TIBOR: *A németalföldi forradalom rövid története* [TIBOR WITTMAN: *Précis d'histoire de la révolution des Pays-Bas*], pp. 1—100.

Tom. VIII. (1961): GAÁL ENDRE: *A hődmezővásárhelyi munkásmozgalom története, 1917—1919. március 21.* [ENDRE GAÁL: *Histoire du mouvement ouvrier de Hódmezővásárhely, 1917—21 mars 1919*], pp. 1—61.

Tom. IX. [=Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. I.] (1961): GULYA KÁROLY: *Az erdélyi nemzeti kérdés megoldására irányuló törekvések 1918—1919-ben* [KÁROLY GULYA: *Les tentatives à résoudre le problème des nationalités de Transylvanie en 1918—1919*], pp. 3—19. SZÉKELY LAJOS: *Albert Mathiez: A francia forradalom* [LAJOS SZÉKELY: *Albert Mathiez: La Révolution Française*], pp. 20—34.

Tom. X. [=Studia mediaevalia historiae universalis, tom. III] (1962): T. WITTMAN: *Un aspect de l'universalisme coménien* [WITTMAN TIBOR: *A coménusi univerzalizmus egy vonatkozásáról*], pp. 3—8. T. WITTMAN: *Quelques problèmes des luttes d'indépendance de Transylvanie contre les Habsbourg et de leur idéologie* [WITTMAN TIBOR: *Erdély Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmeinek s ideológiájának néhány problémája*], pp. 9—18. MEDZIBRODSZKY ENDRE: *A XVI—XVII. századi török—perzsa háborúk történetének kérdéséhez* [ENDRE MEDZIBRODSZKY: *Quelques problèmes des guerres turco—persanes aux XVIe et XVIIe siècles*], pp. 19—35.

Tom. XI. (1962): TÓTH SAROLTA: *Magyar és lengyel Imre-legendák* [SAROLTA TÓTH: *Légendes hongroises et polonaises d'Émeric*], pp. 1—72.

Tom. XII. (1963): KULCSÁR PÉTER: *Bonfini-forrástanulmányok I.* [PÉTER KULCSÁR: *Études sur les sources Bonfini I.*], pp. 1—52.

Tom. XIII. [=Studia mediaevalia historiae universalis, tom. IV.] (1963): LOUIS TRENARD: *L'„Europe” au Siècle des Lumières*, [LOUIS TRENARD: *Európa a felvilágosodás századában*], pp. 3—27. WITTMAN TIBOR: *Az első jezsuita hittérítők feljegyzései Vietnamból* [TIBOR WITTMAN: *Les observations sur Vietnam faites par les premiers missionnaires jésuites*], pp. 29—43.

Tom. XIV. [=Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. II.] (1963): SZÉKELY LAJOS: *Gömbös és*

a fasizmus külpolitikai koncepciójának alapvonásai [LAJOS SZÉKELY: *Gömbös und die Grundzüge der aussenpolitischen Konzeption des Faschismus*], pp. 3—18. VASS ISTVÁN: *Szovjet állásfoglalások 1943-ban az európai második front megnyitásával kapcsolatban* [ISTVÁN VASS: *Sowjetische Stellungnahmen im Jahre 1943 im Zusammenhang mit der Eröffnung der zweiten europäischen Front*], pp. 19—52.

Tom. XV. [=Studia mediaevalia historiae universalis, tom. V.] (1964): T. WITTMAN: *España en la „Monarquía Española” de Campanella* [WITTMAN TIBOR: *Spanyolország Campanella „Spanyol monarchia” című könyvében*], pp. 3—17. WITTMAN TIBOR: *A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században* [TIBOR WITTMAN: *Autour des traits de la monarchie absolue d'Espagne au XVIe siècle*], pp. 19—29.

Tom. XVI. (1964): KARÁCSONYI BÉLA: *Tanulmányok a magyar—lengyel krónikáról* [BÉLA KARÁCSONYI: *Études sur la Chronique hongaro—polonaise*], pp. 1—63.

Tom. XVII. [=Studia mediaevalia historiae universalis, tom. VI.] (1965): TIBOR WITTMAN: *Reflexiones sobre la derrota del tabaco en las Antillas (siglos XVII y XVIII)* [WITTMAN TIBOR: *Megjegyzések a dohány vereségéhez az Antillákon (XVII—XVIII. század)*], pp. 3—25. VARGA ILONA: *A prikákok az orosz és szovjet történeti irodalomban* [ILONA VARGA: *Les „prikaz” dans la littérature russe et soviétique*], pp. 27—44.

Tom. XVIII. (1965): KRISTÓ GYULA: *Megjegyzések az ún. „pogányládások” kora történetéhez* [GYULA KRISTÓ: *Remarques au sujet des révoltes dites „païennes”*], pp. 1—59.

Tom. XIX. (1965): GAÁL ENDRE: *A szegedi ipari munkásság 1905 előtti szocialista szakmai szervezkedésének néhány kérdése* [ENDRE GAÁL: *Quelques problèmes de l'organisation professionnelle des ouvriers industriels de Szeged avant 1905*], pp. 3—43. SERFŐZŐ LAJOS: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt bekerülése a parlamentbe* [LAJOS SERFŐZŐ: *L'entrée du Parti Social Démocrate au parlement*], pp. 45—95.

Tom. XX. [=Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. III.] (1965): GYULA KÁROLY: *Az annexiók válság és az Osztrák—Magyar Monarchia balkáni politikája* [KÁROLY GYULA: *Die Annexionskrise und die Balkanpolitik Österreich—Ungarns*], pp. 1—36.

Tom. XXI. (1966): KRISTÓ GYULA: *Korai leltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához* [GYULA KRISTÓ: *Quelques problèmes des rapports entre nos anciennes sources d'archives et narratives*], pp. 1—27.

Tom. XXII. [=Studia mediaevalia historiae universalis, tom. VII.] (1966): WITTMAN TIBOR: *A monokultúrák történetéhez a Karib térségben és Venezuelában (XVI—XVIII. sz.)* [TIBOR WITTMAN: *Acerca de la historia de los monocultivos en el area Caribe y Venezuela (siglos XVI—XVIII)*], pp. 3—24. WITTMAN TIBOR: *Belgium, a spanyol és osztrák Habsburgok ütközőállama a XVII—XVIII. században* [TIBOR WITTMAN: *Belgique, état-tampon des Habsbourg espagnols et autrichiens aux XVII et XVIII siècles*], pp. 25—36. TIBOR WITTMAN: *Un sondage d'histoire comparative des idéologies: le programme économique-social des „doctrinaires” hongrois (1840—1847)* [WITTMAN TIBOR: *Az ideológiai összehasonlító történetének egy példája: A magyar „doktrínerek” gazdasági-társadalmi programja (1840—1847)*], pp. 37—43. VARGA ILONA: *Katonai szolgálat és a XVI—XVII. századi orosz uralkodó osztály rétegződése a besorolási prikáz dokumentumainak tükrében* [ILONA VARGA: *Le service militaire et la stratification de la classe dominante de Russie aux siècles XVI—XVIII à la lumière du „Rasradnyi Prikaz”*], pp. 45—55.

Tom. XXIII. (1966): GAÁL ENDRE: *A szegedi ipari munkásság 1905—1906. évi szakszervezeti mozgalmának főbb kérdései* [ENDRE GAÁL: *Les problèmes principaux du mouvement syndical des ouvriers de Szeged en 1905 et en 1906*], pp. 1—43.

Tom. XXIV. [=Studia Latinoamericana, tom. I.] (1967): TIBOR WITTMAN: *La riqueza empobrece. Problemas de crisis del alto Peru colonial en la Guía de P. Cañete y Domínguez* [WITTMAN TIBOR: *A gazdagság szegényté tesz. A gyarmati Felső-Peru válságának problémái P. V. Canete és Domínguez Kalauzában*], pp. 3—25. TIBOR WITTMAN: *Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungría a los fines del siglo XVI* [WITTMAN TIBOR: *Az amerikai nemesfémek és a magyarországi mezőgazdasági társadalom szerkezete a XVI. század végén*], pp. 27—35.

Tom. XXV. (1967): GAÁL ENDRE: *A szegedi szakszervezeti mozgalom helyzete és küzdelmei 1907—1914 között* [ENDRE GAÁL: *La situation et les luttes du mouvement syndical à Szeged pendant les années 1907—1914*], pp. 1—29.

Tom. XXVI. (1969): BÉLA KARÁCSONYI: *Chronica Hungaro—Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum)* [KARÁCSONYI BÉLA: *A Magyar—Lengyel Krónika. I. rész. (A szöveg és kritikai apparátus)*], pp. 1—76.

Tom. XXVII. [=Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. IV.] (1967): G. SOÓS KATALIN: *Magyar—bajor—osztrák titkos tárgyalások és együttműködés, 1920—1921* [KATALIN G. SOÓS: *Ungarisch—bayrisch—österreichische geheime Verhandlungen und Zusammenarbeit, 1920—1921*], pp. 1—44.

Tom. XXVIII. [=Studia Latinoamericana, tom. II.] (1968): JOSÉ-GENTIL DA SILVA: *Le monde Hispanique entre la magnifique stabilité et les grands espoirs: histoire, économie recherche* [JOSÉ-GENTIL DA SILVA: *A hispán világ a csodálatos stabilitás és nagy remények között: történelem-, gazdaságtudomány*], pp. 3—13. WITTMAN TIBOR: *A gyarmati Latin-Amerika történeti kutatásának néhány kérdése* [TIBOR WITTMAN: *Algunos problemas de investigación histórica del colonialismo en América Latina*], pp. 15—28. ÁDÁM ANDERLE: *Der spanische Absolutismus in der ungarischen Geschichtsliteratur des XIX. und XX. Jahrhunderts* [ANDERLE ÁDÁM: *A spanyol abszolutizmus a XIX. és XX. századi magyar történeti irodalomban*], pp. 29—36.

Tom. XXIX. (1968): SZÁNTÓ IMRE: *Az 1552. évi szegedi hadjárat* [IMRE SZÁNTÓ: *Der Feldzug gegen Szeged im 1552*], pp. 1—31.

Tom. XXX. (1968): MÉREI GYULA: *Elszász-Lotharinga Németországhoz csatolása 1870—1871-ben és a magyar közvélemény* [GYULA MÉREI: *L'annexion d'Alsace-Lorraine par l'Allemagne et l'opinion publique hongroise en 1870—1871*], pp. 3—20. GAÁL ENDRE: *Adatok Szeged 1859—1860. évi történetéhez* [ENDRE GAÁL: *Précisions sur l'histoire de Szeged dans les années 1859—1860*], pp. 21—38.

Tom. XXXI. [=Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. V.] (1968): GULYA KÁROLY: *A magyarországi rutén kérdéskör 1910–1914 között* [KÁROLY GULYA: *Le problème des ruthènes en Hongrie pendant les années 1910–1914*], pp. 1–20.

Tom. XXXII. [=Studia Latinoamericana, tom. III.] (1969): TIBOR WITTMAN: *Las Cajas Reales de Potosí a fines de la época colonial* [WITTMAN TIBOR: *A potosi-i Királyi Pénzverdek a gyarmati korszak végén*], pp. 3–34. TIBOR WITTMAN: *Datos económicos de La Paz en vísperas de la guerra de independencia* [WITTMAN TIBOR: *Gazdasági adatok La Pazból a függetlenségi háború hajnalán*], pp. 35–40.

Tom. XXXIII. (1969): N. E. ZASZTENKER: *A neoproudhonizmus ma* [N. E. ZASTENKER: *Der Neoproudhonismus heute*], pp. 3–20. SOÓS KATALIN: *A nyugat-magyarországi kormánybiztoság megszervezése* [KATALIN SOÓS: *Die Organisierung des Regierungskommissariats in Westungarn*], pp. 21–40.

Tom. XXXIV. [=Studia mediaevalia historiae universalis, tom. VIII.] (1971): WITTMAN TIBOR: *Fejezetek a Benelux országok történetéből* [TIBOR WITTMAN: *Quelques chapitres de l'histoire des pays Benelux*], pp. 1–55.

Tom. XXXV. [=Studia Latinoamericana, tom. IV.] (1971): PABLO MACERA: *Feudalismo colonial americano: el caso de las haciendas peruanas* [PABLO MACERA: *Az amerikai gyarmati feudalizmus: a perui haciendák esete*], pp. 3–43. TIBOR WITTMAN: *El papel de la Intendencia de Potosí en la crisis del Banco de San Carlos (1795–1810)* [WITTMAN TIBOR: *Potosi intendántúrójának szerepe a San Carlos Bank válságában (1795–1810)*], pp. 45–60. ANDERLE ÁDÁM: *Az agrárkérdés Peruban az 1920-as években* [ÁDÁM ANDERLE: *El problema agrario peruano en los años 1920*], pp. 61–77. VARGA ILONA: *Latin-amerikai magyar telepek és külképviseleteink a gazdasági világuálság időszakában* [ILONA VARGA: *Las colonias húngaras en América Latina y la diplomacia del gobierno húngaro en los años de la crisis mundial*], pp. 79–101.

Tom. XXXVI. (1971): BÉLA KARÁCSONYI—GYULA KRISTÓ: *Diplomata historiam domini Matthaei de genere Chak illustrantia* [KARÁCSONYI BÉLA—KRISTÓ GYULA: *Oklevelek a Csák-territórium történetéhez*], pp. 1–40.

Tom. XXXVII. (1971): GYULA MÉREI: *Structuralisme, analyse structuraliste, marxisme* [MÉREI GYULA: *Strukturalizmus, strukturalista elemzés, marxizmus*], pp. 1–59.

Tom. XXXVIII. (1971): SZÁNTÓ IMRE: *A végvári rendszer kiépítése Magyarországon* [IMRE SZÁNTÓ: *Die Herausbildung des Grenzburgensystems in Ungarn*], pp. 1–44.

Tom. XXXIX. (1971): S. KISS ERZSÉBET: *A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez* [ERZSÉBET S. KISS: *Zur Geschichte der Entwicklung der königlichen Generalkongregation*], pp. 1–56.

Tom. XL. (1972): SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Az Ajtony-monda* [LÁSZLÓ SZEGFÜ: *Le légende d' Ajtony*], pp. 3–30. MAKX FERENC: *Megjegyzések II. Béla történetéhez* [FERENC MAKX: *Remarques sur l'histoire de Béla II.*], pp. 31–49. KRISTÓ GYULA: *I. István és családja Árpádkori történetírásunkban* [GYULA KRISTÓ: *Étienne le 1er et sa famille dans notre historiographie de l'époque de Árpád*], pp. 51–74. SZÁNTÓ IMRE: *Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon, 1541–1547* [IMRE SZÁNTÓ: *Kampf um die Expansion der Türken in Ungarn aufzuhalten, 1541–1547*], pp. 75–102.

Tom. XLI. [=Studia Latinoamericana, tom. V.] (1972): TIBOR WITTMAN: *Últimos días de la azoqueria potosina* [WITTMAN TIBOR: *A potosi azoqueria utolsó napjai*], pp. 3–31. WITTMAN TIBOR: *Az andesi népek nemzetté válásának egyes gazdasági feltételei a gyarmati korszak végén* [TIBOR WITTMAN: *Apuntes sobre algunas condiciones económicas de la configuración de las naciones andinas a fines de la época colonial*], pp. 33–55. VARGA ILONA: *Magyarország kereskedelme a latin-amerikai országokkal a két világháború között* [ILONA VARGA: *Le commerce de la Hongrie avec les Etats d'Amérique Latine entre les deux guerres mundiales*], pp. 57–76.

Tom. XLII. (1972): GAÁL ENDRE: *Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szakmai szervezkedésének történetéből, 1890–1900* [ENDRE GAÁL: *Ausgewählte Dokumente zur Geschichte der sozialistischen gewerblichen Organisierung der Industriearbeiter von Szeged, 1890–1900*], pp. 1–45.

Tom. XLIII. [=Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. VI.] (1972): GULYA KÁROLY: *A horvát kérdés a dualista Magyarországon az I. világháború előtti években (1908–1914)* [KÁROLY GULYA: *Die Kroatische Frage im dualistischen Ungarn in den Jahren vor dem ersten Weltkrieg (1908–1914)*], pp. 1–22.

Tom. XLIV. (1973): KRISTÓ GYULA—MAKX FERENC—SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I.* [GYULA KRISTÓ—FERENC MAKX—LÁSZLÓ SZEGFÜ: *Données à la connaissance des toponymes Hongrois „anciens” I.*], pp. 1–96. (Reprint 1977)

Tom. XLV. (1973): HEGYI ANDRÁS: *Szeged mezőgazdasága és parasztságának helyzete a Gömbös-kormány időszakában (1932–1936)* [ANDRÁS HEGYI: *Agrarverhältnisse und die Situation des Bauerntums in Szeged zur Zeit der Gömbös-Regierung (1932–1936)*], pp. 1–47.

Tom. XLVI. [=Studia Latinoamericana, tom. VI.] (1973): TIBOR WITTMAN: *F. Vitoria y los derechos económicos de los españoles en las Indias* [WITTMAN TIBOR: *F. Vitoria és a spanyolok gazdasági jogai az Indiákon*], pp. 3–10. *Profesor Tibor Wittman (1923–1972)* [WITTMAN TIBOR professzor (1923–1972)], p. 11. *Información Bibliográfica sobre la actividad científica del profesor dr. Tibor Wittman [Tájékoztató dr. Wittman Tibor professzor tudományos munkásságáról]*, pp. 12–18. ANDERLE ÁDÁM: *Az APRA ideológiájának alapvonásai a pártalakulás időszakában (1928–1932)* [ÁDÁM ANDERLE: *Los rasgos fundamentales de la ideología la APRA durante de la creación del partido (1928–1932)*], pp. 19–43. VARGA ILONA: *Adalékok az Argentínába kivándorló magyarok életének alakulásához a két világháború között* [ILONA VARGA: *Aportes la situación de los húngaros inmigrados en Argentina entre las dos guerras mundiales*], pp. 45–59.

Tom. XLVII. (1974): RÁKOS ISTVÁN: *IV. Béla birtokrestaurációs politikája* [ISTVÁN RÁKOS: *Die Güterrestaurationspolitik Béla IV.*], pp. 1–32.

Tom. XLVIII. (1974): KRISTÓ GYULA—MAKX FERENC—SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez II.* [GYULA KRISTÓ—FERENC MAKX—LÁSZLÓ SZEGFÜ: *Données a la connaissance des toponymes Hongrois „anciens” II.*], pp. 1–55. (Reprint 1977)

Tom. XLIX. (1974): HEGYI ANDRÁS: *A szegedi ipari munkásság helyzete és küzdelmei a Gömbös-kormányzat idején, 1932—1936* [ANDRÁS HEGYI: *Die Lage der Arbeiterschaft, ihre Wirtschaftliche und politische Kampfe zur Zeit der Gömbös-Regierung, 1932—1936*], pp. 1—68.

Tom. L. (1974): GAÁL ENDRE: *Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szakmai szervezkedésének történetéből, 1901—1904* [ENDRE GAÁL: *Ausgewählte Dokumente zur Geschichte der sozialistischen gewerblichen Organisation der Industriearbeiter von Szeged, 1901—1904*], pp. 1—103.

Tom. LI. (1975): SZÁNTÓ IMRE: *Magyarország nemzetközi helyzete Mohács után.* [IMRE SZÁNTÓ: *Die Internationale Lage Ungarns nach Mohács*], pp. 1—26.

Tom. LII. [=Studia Latinoamericana, tom. VII.] (1975): ÁDÁM ANDERLE: *Algunos problemas de la evolución del pensamiento antiimperialista en Cuba entre las dos guerras mundiales: comunistas y apristas* [ANDERLE ÁDÁM: *Az antiimperialista gondolat fejlődésének néhány kérdése Kubában a két világháború között: kommunisták és apristák*], pp. 1—85.

Tom. LIII. (1975): HEGYI ANDRÁS: *Szeged társadalma és politikai élete a Gömbös-kormányzat időszakában, 1932—36* [ANDRÁS HEGYI: *Les luttes sociales-politiques à Szeged pendant le régime de Gömbös de 1932—à 1936*], pp. 3—82. A. SAJTI ENIKŐ: *A munkásság bérharcai és küzdelme a Hivatásszervezet ellen Szegeden, 1932—1939* [ENIKŐ A. SAJTI: *Les combats salariaux des ouvriers à Szeged contre l'organisation corporative officielle 1936—1939*], pp. 83—100.

Tom. LIV. (1975): SERFŐZŐ LAJOS: *A földmunkások vállalkozó szövetezetei (Egy szociálpolitikai kísérlet sorsa az ellenforradalmi Magyarországon)* [LAJOS SERFŐZŐ: *Coopératives des terrassiers (Le sort d'une tentative de politique sociale en Hongrie sous le régime contre-révolutionnaire)*], pp. 1—31.

Tom. LV. (1976): KRISTÓ GYULA: *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához* [GYULA KRISTÓ: *Contributions à la typologie historique des toponymes hongrois anciens*], pp. 1—101.

Tom. LVI. [=Studia Latinoamericana, tom. VIII.] (1976): VARGA ILONA: *A kivándorlás irányváltozása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között* [ILONA VARGA: *El cambio de la línea de la emigración húngara y la integración de los emigrantes en América Latina entre las dos guerras mundiales*], pp. 1—53.

Tom. LVII. (1976): SERFŐZŐ LAJOS: *A titkos társaságok és a konszolidáció 1922—1926-ban* [LAJOS SERFŐZŐ: *Les sociétés secrètes et la consolidation entre 1922 et 1926*], pp. 3—60. LIPTÁK DOROTTYA: *A Gömbös-kormány külpolitikájának egyes kérdései a magyar történeti irodalom tükrében* [DOROTTYA LIPTÁK: *Die einzelnen Fragen der Aussenpolitik der Gömbös-Regierung im Spiegel der Ungarischen historischen Literatur*], pp. 61—70.

Tom. LVIII. (1977): OLAJOS TERÉZ: *Megjegyzések Maurikios császár avar háborújának utolsó éveire Theophylaktos Simokattés elbeszélésében* [Трѣзья Олайош: К вопросу последних года аварской войны императора маврикия в истории Феофлакта Симокатты] pp. 3—12. KRISTÓ GYULA—H. TÓTH IMRE: *A legrégebb Naum-legendá és a magyar hofoglalás* [GYULA KRISTÓ—IMRE H. TÓTH: *La plus ancienne légende de Naum et l'arrivée des hongrois dans le bassin des Carpathes*], pp. 13—20. SZÁNTÓ IMRE: *A végvári rendszer kiéptetésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében* [IMRE SZÁNTÓ: *Die Ausbau- und Erhaltungskosten des Grenzfestungssystems in Ungarn in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts*] pp. 21—45.

Tom. LIX. [=Studia Latinoamericana, tom. IX.] (1976): GYIMESI SÁNDOR: *Előszó* [SÁNDOR GYIMESI: *Prologo*], pp. 3—8. KERÉKES GYÖRGY: *José Carlos Mariátegui, Latin-Amerika kiemelkedő gondolkodója* [KERÉKES GYÖRGY: *Destacado pensador de América Latina: H. C. Mariátegui*], pp. 9—23. GULYÁS ANDRÁS: *Az indiánkérdés az 1920-as évek irodalmában és Mariátegui marxista koncepciója* [ANDRÁS GULYÁS: *El problema indígena en la literatura de los años 1920 y el concepto marxista de Mariátegui*], pp. 25—41. KOLLÁR ZOLTÁN: *Külföldi tőke és elmaradottság Latin-Amerikában* [ZOLTÁN KOLLÁR: *El capital extranjero y el subdesarrollo en América Latina*], pp. 43—55. ANDERLE ÁDÁM: *J. C. Mariátegui és a perui munkásmozgalom az 1920-as években* [ÁDÁM ANDERLE: *J. C. Mariátegui y el movimiento obrero peruano en años 1920*], pp. 57—83.

Tom. LX. (1978): GAÁL ENDRE: *A szegedi szociáldemokrata pártmozgalom az 1890-es évek elejétől 1904 végéig* [ENDRE GAÁL: *Die Tätigkeit der sozialdemokratischen Parteiorganisation in Szeged vom Anfang der 1890 Jahre bis zum Ende des Jahres 1904*], pp. 1—55.

Tom. LXI. (1977): SZÁNTÓ IMRE: *Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen 1526—1541.* [IMRE SZÁNTÓ: *Der Kampf der Völker Ungarns gegen die Türkischen Eroberer 1526—1541*], pp. 1—163.

Tom. LXII. (1978): MAKK FERENC: *Megjegyzések II. Géza történetéhez* [FERENC MAKK: *Remarques sur l'histoire de Géza II*], pp. 3—23. RÁKOS ISTVÁN: *Gazdaság és társadalom tagozódása Szegeden (1720—1777)* [ISTVÁN RÁKOS: *Wirtschafts- und Gesellschafts gliederung in Szeged (1720—1777)*], pp. 25—60. SZÁNTÓ IMRE: *A falusi kisiskolai oktatás helyzete Magyarországon (1790—1848)* [IMRE SZÁNTÓ: *Die Lage des Ungarischen Volksschulunterrichts in den Dörfern (1790—1848)*], pp. 61—76.

Tom. LXIII. [=Studia Latinoamericana, tom. X.] (1978): *Bolivia: el significado de la independencia* [Bolivia: *A függetlenség jelentősége*], pp. 3—10. ABELARDO VILLALPANDO R.: *Fundación, granjería y desventura de la Villa Imperial de Potosí* [ABELARDO VILLALPANDO: *Potosí birodalmi város alapítása, nagysága és szerencsétlensége*], pp. 11—19. ÁDÁM ANDERLE: *El kuraka en la sociedad colonial — hipótesis del trabajo* [ANDERLE ÁDÁM: *A kuraka a gyarmati társadalomban — munkahipotézis*], pp. 21—28. ANDRÁS GULYÁS: *„Modelos” de Peruanidad en „Todas las Sangres” de José María Arguedas* [GULYÁS ANDRÁS: *Peru i nemzet-tudat modellek Arguedas „Todas las sangres” című regényében*], pp. 29—41. ÁDÁM ANDERLE: *Comunistas y apristas en los años treinta en el Peru (1930—1935)* [ANDERLE ÁDÁM: *Kommunisták és apristák Peruban az 1930-as években (1930—1935)*], pp. 43—103.

Tom. LXIV. [=Studia mediaevalia historiae universalis, tom. IX.] (1978) JOSÉ-GENTIL DA SILVA: *Péncs és ember. A péncs XVII. századi története aporopóján* [JOSÉ-GENTIL DA SILVA: *Des monnais et des hommes: apropos de l'histoire monétaire du XVIIe siècle*], pp. 3—32. VARGA ILONA: *Az államháztartás új vonásai a XVII. századi Oroszországban* [ILONA VARGA: *The new features of budget in Russia in the XVIIth century*], pp. 33—60.

Tom. LXV. (1979) SZÁNTÓ IMRE: *A falusi kisiskolai oktatás helyzete Magyarországon a XIX. század első felében* [IMRE SZÁNTÓ: *Die Lage des Katholischen Volksunterrichtes von Ungarn in den Dörfern in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*], pp. 3—50. RÁKOS ISTVÁN: *A legelkülönözési törvény végrehajtása Hódmezővásárhelyen (1836—1847)* [ISTVÁN RÁKOS: *Durchführung des Gesetzes über Weideabsonderungen in Hódmezővásárhely (1836—1847)*], pp. 51—69.

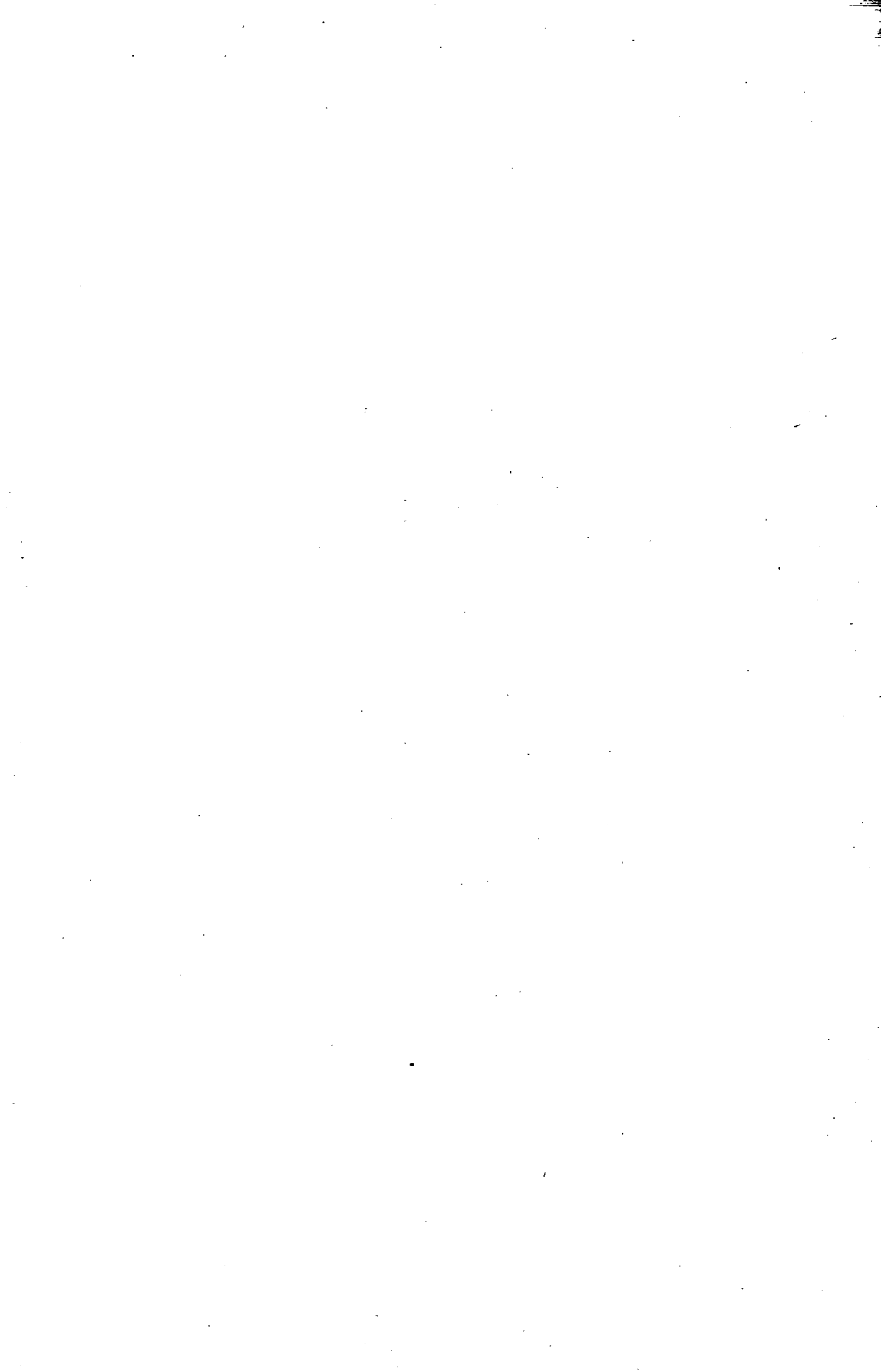
Tom. LXVI. (1979) OLAJOS TERÉZ: *Theophylaktos Simokattés és iörténetíró elődje, Menandrosz Protéktór* [THÉRÉSE OLAJOS: *Théophylacte Simocatta et son historien prédécesseur, Ménandre le Protecteur*], pp. 3—17. SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Géllért püspök halála* [LÁSZLÓ SZEGFÜ: *La mort de l'évêque Gérard*], pp. 19—28. MAKK FERENC: *Megjegyzések III. István történetéhez* [FERENC MAKK: *Reflexions sur l'histoire d'Etienne III*], pp. 29—43. KRISTÓ GYULA: *Szemponok Anonymus Gestájának megítéléséhez* [GYULA KRISTÓ: *Contributions a l'évaluation la de valeur historique de la Gesta Hungarorum*], pp. 45—59. PETROVICS ISTVÁN: *Oklevelek Szeged középkori történetéhez* [ISTVÁN PETROVICS: *Chartes sur l'histoire médiévale de Szeged*], pp. 61—65.

Tom. LXVII. (1980) OLAJOS TERÉZ: *Theophylaktos Simokattés „O kumeniké Historia” c. művének keletkezéstörténetéhez* [THÉRÉSE OLAJOS: *Contributions à l'histoire de la genèse d'Oikumeniké histoira de Théophylacte Simocatta*], pp. 3—9. SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Vata népe* [LÁSZLÓ SZEGFÜ: *Le peuple de Vata*], pp. 11—19. MAKK FERENC: *Megjegyzések Kálmán külpolitikájához* [FERENC MAKK: *Remarques sur la politique extrémeure de Coloman*], pp. 21—31. F. FONT MÁRTA: *II. Géza orosz politikája 1141—1152* [MÁRTA F. FONT: *La politique de Géza II. envers la Russie 1141—1152*], pp. 33—39. MAKK FERENC: *Megjegyzések a II. Géza-kori magyar—bizánci konfrontáció kronológiájához* [FERENC MAKK: *Remarques sur la chronologia de la confrontation Hongroise—Byzantine pendant le règne de Géza II*], pp. 41—56. KRISTÓ GYULA: *Oroszok az Árpád-kori Magyarországon* [GYULA KRISTÓ: *Russes en Hongrie à l'époque des Árpád*], pp. 57—66. PETROVICS ISTVÁN: *Azzonfolua alio nomine Felzeged* [ISTVÁN PETROVICS: *Azzonfolua alio nomine Felzeged*], pp. 67—75.

Tom. LXVIII. [=Studia Latinoamericana, tom. XI.] (1980) ÁGNES TÓTH: *El veguero en la historia de Cuba* [TÓTH ÁGNES: *A veguero a kubai történelemben*], pp. 3—16. ÁDÁM ANDERLE: *Los comiensos del movimiento obrero cubano* [ANDERLE ÁDÁM: *A kubai munkásmozgalom korai korszaka*], pp. 17—32. GYÖRGY KUKOVECZ: *Demokracía, antiimperialismo y antifascismo en la política de los comunistas cubanos (1935—1944)* [KUKOVECZ GYÖRGY: *Demokrácia, antiimperializmus, antifaszizmus a kubai kommunisták politikájában (1935—1944)*], pp. 33—46. CARLOS DEL TORO: *Los problemas fundamentales del pueblo cubano en „La historia me absolvera”* [CARLOS DEL TORO: *Kuba alapvető problémái „A történelem fel fog menteni” című műben*], pp. 47—52. ZOLTÁN KOLLÁR: *Sobre las bases economicas de la revolution cubana (Contradicciones en la Economía Cubana en los años 1950)* [KOLLÁR ZOLTÁN: *A kubai forradalom gazdasági alajáról (Ellentmondások a kubai gazdaságban az 1950-es években)*], pp. 53—65.

Tom. LXIX. (1981): SZÁNTÓ IMRE: *A katolikus népművelés Magyarországon 1711—1848* [IMRE SZÁNTÓ: *Die katholische Volksbildung in Ungarn 1711—1848*], pp. 3—14. TÓTH SÁNDOR: *Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593—1606*. [SÁNDOR TÓTH: *The Turkish Strategy in the Fifteen Years' War 1593—1606*.] pp. 15—41.

Tom. LXX. [=Studia mediaevalia historiae universalis, tom X.] (1981) VARGA ILONA: *Államigazgatás a 17. századi Oroszországban* [ILONA VARGA: *Staatsverwaltung im 17-ten Jahrhundert in Russland*] pp. 3—18. BOROSY ANDRÁS: *Vélemények a kora-feudális fejedelmi kíséretéről* [ANDRÁS BOROSY: *Ansichten über den frühfeudalen Gefolgschaft*], pp. 19—39.

Felelős kiadó: DR. SERFŐZŐ LAJOS, a Bölcsészettudományi Kar dékánja
80-4338 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: DOBÓ JÓZSEF igazgató
A kézirat nyomdába érkezett 1980-ban, megjelent 1981-ben
425 példányban, 4,75 A/5 ív terjedelemben
Készült monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601—59
és az 5602—55 szabvány szerint